

УНИВЕРСИТЕТ ЗА НАЦИОНАЛНО И СВЕТОВНО СТОПАНСТВО
ФАКУЛТЕТ „УПРАВЛЕНИЕ И АДМИНИСТРАЦИЯ“
КАТЕДРА „ПУБЛИЧНА АДМИНИСТРАЦИЯ“

бул. „8-ми декември“, Студентски град, 1700, София, <http://departments.unwe.bg/padmin>

ДОКТОРАНТСКИ ЧЕТЕНИЯ 10

ПУБЛИЧНА АДМИНИСТРАЦИЯ В РАЗВИТИЕ: ПРЕЗАРЕЖДАНЕ

ДЕСЕТА ЕСЕННА АКАДЕМИЯ

УНСС, 9 и 10 ноември 2023 г.

Голяма и Малка конферентна зала

ИЗДАТЕЛСКИ КОМПЛЕКС – УНСС
София, 2024

Публикацията е финансирана със съдействието на средства от фонд НИД на УНСС, НФ-10-2023

Редакционна колегия:

доц. д-р Александър Вълков

гл. ас. д-р Виолета Тончева-Златкова

гл. ас. д-р Владимир Вълков

гл. ас. д-р Даниела Кръстева

гл. ас. д-р Златина Шотарова

гл. ас. д-р Калин Боянов

гл. ас. д-р Красимира Вълчева

гл. ас. д-р Ралица Велева

Научен редактор:

доц. д-р Деница Горчилова

Всички права са запазени! Не се разрешават копиране, възпроизвеждане и разпространение на книги или на части от тях по какъвто и да е начин без писменото разрешение на Издателски комплекс – УНСС.

Авторите носят пълна отговорност за оригиналността на произведението, както и за грешки, допуснати по тяхна вина.

© Колектив

© ИЗДАТЕЛСКИ КОМПЛЕКС – УНСС

Изп. директор: Веселин Ангелов, тел.: 02 8195 251

Зам. изп. директор: Стефан Власев, тел.: 02 8195 551

Гл. редактор: Тодорина Недева, тел.: 02 8195 564

УНИВЕРСИТЕТ ЗА НАЦИОНАЛНО И СВЕТОВНО СТОПАНСТВО
1700 София, жк „Студентски град“

СЪДЪРЖАНИЕ

КАКВИ АДМИНИСТРАТИВНИ ПРОЦЕСИ ПРЕДСТОЯТ СЛЕД ПРОМЯНА НА КОНСТИТУЦИЯТА НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ.....	5
--	---

Васил Жбантов

WHAT ADMINISTRATIVE PROCESSES FOLLOW THE CHANGE OF THE CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF BULGARIA	6
---	---

Vasil Zhbantov

ПРОЦЕС НА ВЗЕМАНЕ НА РЕШЕНИЯ В ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ПАРТИИ В БЪЛГАРИЯ	30
---	----

Михаил Ставрев

DECISION-MAKING PROCESS IN POLITICAL PARTIES IN BULGARIA	30
---	----

Mihail Stavrev

СЪЩЕСТВЕНИ ЛИЧНОСТНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗА ФОРМИРАНЕ ЛИЧНОСТТА НА ЛИДЕРА В ОБЩИНСКАТА АДМИНИСТРАЦИЯ НА ТЕРИТОРИЯТА НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ.....	44
--	----

Лорета Трайкова

ESSENTIAL PERSONAL CHARACTERISTICS FOR FORMING THE PERSONALITY OF THE LEADER IN THE MUNICIPAL ADMINISTRATION OF THE TERRITORY OF THE REPUBLIC OF BULGARIA	45
--	----

Loreta Traykova

ПОДГОТВЕНИ ЗА ПАЗАРА НА ТРУДА: ИНОВАТИВНИ СТРАТЕГИИ ЗА ПРОФЕСИОНАЛНА РЕАЛИЗАЦИЯ.....	63
Спасимира Давидова	
PREPARED FOR THE LABOR MARKET: INNOVATIVE STRATEGIES FOR PROFESSIONAL REALIZATION.....	64
Spasimira Davidova	
ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА КОРПОРАТИВНА ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ НА ДОБРОВОЛЧЕСТВОТО	78
Милена Цаковска	
OPPORTUNITIES FOR CORPORATE INSTITUTIONALIZATION OF VOLUNTEERING	79
Milena Tzakovska	
АКЦЕНТИ В ТЕОРЕТИЧНОТО ОСМИСЛЯНЕ НА ФЕНОМЕНА „ДИГИТАЛНО РАЗСЛОЯВАНЕ“	93
Владислава Димитрова	
HIGHLIGHTS IN THE THEORETICAL UNDERSTANDING OF THE PHENOMENON OF „DIGITAL DIVIDE“	93
Vladislava Dimitrova	
СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА МЕТОДИТЕ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИМПУЛСИВНОТО КУПУВАНЕ	124
Десислава Русенова-Величкова	
A COMPARATIVE ANALYSIS OF METHODS FOR RESEARCHING IMPULSIVE BUYING.....	124
Desislava Rusenova-Velichkova	

КАКВИ АДМИНИСТРАТИВНИ ПРОЦЕСИ ПРЕДСТОЯТ СЛЕД ПРОМЯНА НА КОНСТИТУЦИЯТА НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

Васил Жбантов, докторант
в катедра „Публична администрация“, УНСС
e-mail: vasil.zhbantov@unwe.bg

***Резюме:** В настоящата научна статия е разгледана Конституцията на Република България, административните процеси и дейности, които произтичат от нея. Представен е исторически преглед на Конституцията, от приетата първа такава след Освобождението до действащата към настоящия момент. Поотделно са разгледани всичките шест изменения на Конституцията, както и въведените с нея нови институции, процеси, администрации, след промените. След извършен преглед и анализ на Конституцията на Република България, в статията е направен опит да се изведат основните моменти и елементи на измененията и допълненията и опитите на законодателите през годините да подобряват съдебната система. За последното изменение и допълнение на Конституцията е обърнато основно внимание и са разгледани основните процеси, които се променят. Описани са последващите действия, които следва да се предприемат от законодателя, както и трудностите, които се срещат в новите разпоредби на Конституцията.*

***Ключови думи:** Конституции на Република България; изменения и допълнения; съдебна система; административни процеси; административни реформи;*

***JEL:** H83*

WHAT ADMINISTRATIVE PROCESSES FOLLOW THE CHANGE OF THE CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF BULGARIA

Vasil Zhbantov, PhD student
at the Department of Public Administration, UNWE

e-mail: vasil.zhbantov@unwe.bg

***Abstract:** This scientific article examines the Constitution of the Republic of Bulgaria and the administrative processes and activities that arise from it. A historical overview of the Constitution is presented, from the first one adopted after the Liberation to the current one. All six amendments to the Constitution, as well as the new institutions, processes, and administrations introduced with it, after the amendments, are examined separately. After a review and analysis of the Constitution of the Republic of Bulgaria, an attempt was made in the article to present the main moments and elements of the amendments and additions and the attempts of the legislators over the years to improve the judicial system. The most recent amendment to the Constitution is given primary attention and the main processes that are being changed are examined. The follow-up actions that should be taken by the legislator are described, as well as the difficulties encountered in the new provisions of the Constitution.*

***Key words:** Constitutions of the Republic of Bulgaria; amendments and additions; Judiciary; administrative processes; administrative reforms*

***JEL:** H83*

Въведение

Конституцията на Република България е върховния закон в страната и другите закони не могат да ѝ противоречат и да имат непосредствено действие. Седмото Велико Народно събрание на 12 юли 1991 г. гласува Конституция на Република България. Тя се състои също от 169 члена, подредени в 10 глави, но и с преходни и заключителни разпоредби от 9 параграфа. Конституцията от юли 1991 г. постановява, че България е република с парламентарно управление и е демократична, социална и правова държава. Утвърдени са и принци-

пите на разделение на властите, правата и свободите на гражданите, върховенството на Конституцията. Народното събрание, което се избира на 4 години в състав от 240 избираеми народни представители, осъществява законодателната власт и упражнява парламентарен контрол. За разлика от предшестващите основни закони, Конституцията от юли 1991 г. постановява, че Народното събрание е постоянно действащ орган. Заседанията му са открити, а законите и решенията, които приема, са задължителни за всички държавни органи, организации и гражданите на Република България. Народните представители представляват не само своите избиратели, но и целия народ, като в действията си се ръководят от Конституцията и законите, в съответствие със своята съвест и убеждения.

Конституцията предвижда освен обикновено Народно събрание и избор на Велико Народно събрание. То се свиква в определени случаи – приемане на нова Конституция или промяна във формата на държавно устройство и държавно управление, както и на съществени, изрично посочени разпоредби от действащата Конституция. В кратък период – след Търновската конституция по време на Режима на пълномощията (1881 г. – 1883 г.) като висша институция се предвижда държавен съвет. В началото на демократичните промени започнали след ноември 1989 г. и решенията на Националната кръгла маса, през април 1990 г. Народното събрание приема изменение на Конституцията от 1971 г. в сила до приемането на сега действащата Конституция¹.

В хронологичен ред ще бъдат разгледани четирите конституции на България. Първата Търновската, която е приета през 1879 г. и отменена от Димитровската, действала в периода 1947 до 1971 г., която от своя страна е отменена от Живковата Конституция, влязла в сила през 1971 г. и действала до 1991 г. За действащата Конституция на Република България ще бъдат разгледани и шестте промени, които е претърпяла.

Научната статия има за цел да разгледа административните процеси и дейности, които произтичат от Конституция на Република България и институциите, които ги изпълняват. Дали от самото си създа-

¹ Кратка историческа справка върху конституцията на България Архив на оригинала от 2010-11-28 в Wayback Machine., сайт на Народно събрание.

ване до днес има противоречия в нея, дори и след шестте промени, които претърпява. Друг важен въпрос, който ще се разгледа е свързан с промените в сектор „Правосъдие“, който явно законодателя не може да изчисти напълно, поради факта, че пет от шестте промени са в тази област.

1. Исторически преглед

Конституцията е правно нормативно произнасяне с най-висока сила по основните ценности и по основните принципи за упражняването на властта в държавата. Материалното понятие за конституция посочва двата задължителни елемента на конституцията – разделение на властите и гаранция на правата на гражданите. Конституция установява принципите на управление, формата, структурата и процедурите на държавните и местните органи, икономиката и обществото и отношенията между държавата и гражданите. Според Джон Лок¹ Конституцията е вид договор между държавата и гражданите, изграден на взаимни отстъпки – от абсолютната власт на краля и от естествените права на гражданите.

Идеите за Конституция и парламент, за изборност и представителност възникват още преди възобновяването на българската държава през 1878 г. под влияние на европейската мисъл и практика. Практически израз на част от тези идеи срещаме при свикването, работата и решенията на Църковно-народния събор в Цариград през 1871 г. и в дейността на Българският революционен централен комитет (БРЦК), поставило си за цел освобождението и създаването на самостоятелна българска държава. Историческото решение за обявяване на Априлското въстание, с право се счита за предшественик на българското Народно събрание, на парламентаризма в България. Също преди Освобождението българската общественост издига и идеята за конституционно управление. В „Политическа програма“ на Българското централно благотворително общество (БЦБО – бившия БРЦК), изработена на „Български народен събор“ в края на 1876 г. и изпратена на Цариградската посланическа конференция, като се подчертава, че трябва да се възобнови българската държава, изрично се казва: „Бъл-

¹ Лок, Д. Два трактата за управлението. София: ГАЛ-ИКО, прераб. изд. София: Изток-Запад, 2022.

гарската държава ще се управлява самостоятелно и независимо по една Конституция, изработена от едно законодателно тяло, избрано от народа.“ В следващите два члена се доуточнява „За всичките клонове на управлението ще се съставят особени закони по духа на устава и съобразно с нуждите на народа“, „всичките иностранны народности, размесени между българския народ, ще се радват с него на същите политически и граждански правдини“¹. Това остава не само традиция, но влиза и като демократически принцип в политическия живот на следосвобожденска България.

Учредителното събрание във Велико Търново (10 февруари 1879 г. – 16 април 1879 г.) поставя началото на парламентарния живот в освободена България. То е свикано въз основа на чл. 4 на Берлинския договор², като в него участват 229 депутати. Вместо предписания от Берлинския конгрес Органически устав, народните представители в Учредителното събрание изработват Търновската конституция и я подписват единодушно на 16 април 1879 г. Тя се състои от 169 члена, подредени в 22 глави. Българското княжество се определя като „монархия наследствена и конституционна, с народно представителство“³, като Народното събрание се дели на велико и обикновено. Приет е и принципът за разделение на властите – изпълнителна, законодателна и съдебна, както и защита на гражданските свободи, неприкосновеното право на собственост, свобода на личността, равенство пред законите, правото на сдружаване, отричане на съсловните права и робството и пр. В кратък период – от 1879 г. до Съединението 1885 г., в създадената от Берлинския конгрес Източна Румелия с център Пловдив в сила влиза и действа Органически устав. Той е изработен от специална комисия с представители на Великите сили и Османската империя. Уставът предвижда строго разделение на властите, като начело на законодателната власт се поставя областното събрание. В него влизат по право 7 религиозни водачи, 10 назначени от главния управител на областта представители и 36 избираеми депутати. Постоянен комитет от 10 човека осъществява координацията между об-

¹ Николова, В., М. Куманов. Кратък исторически справочник на България. София, Народна просвета, 1983.

² Стоянов, З. Строителите на съвременна България, 2004.

³ Конституцията на Българското княжество (Търновска конституция), пр. на 16 април 1879 г., отм. 04 декември 1947 г.

ластния управител и законодателната власт в лицето на областното събрание.

Конституцията на Българското княжество, известна още като Търновска конституция, е първата конституция на България. Търновската конституция е основния закон на България от 1879 г. до 1947 г., като е изменяна два пъти, а именно през 15 май 1893 г. и през 11 юли 1911 г. Също така е спирана от действие по време на Режима на пълномощията от 1 юли 1881 до 6 септември 1883 г. и по време на Деветнадесетомайския преврат през 1934 г. Подписана е от 212 души, като се подписва и от Сергей Лукиянов, който е специален представител на княз Дондуков-Корсаков. Търновската конституция има за цел да закрепя юридически социално-икономическите и политическите изменения в българското общество след Освобождението през 1878 г. Съгласно чл. 4 от нея *„Българското царство е монархия наследствена и конституционна, с народно представителство.“* Тя определя функциите и компетентността на централните органи на държавна власт, а именно отговорностите на министрите, депутатите и общинското самоуправление. За своето време, Търновската конституция е с либерален характер и се води от принципа на личната неприкосновеност и частната собственост. Нещо важно, което трябва да се отбележи за Търновската конституция е че България е определена като конституционна монархия, а не като парламентарна. Монарха има водеща роля, а жителите са определени като поданици.¹

На 4 декември 1947 г. е приета Конституцията на Народна Република България от Шестото Великото народно събрание, известна като Димитровска конституция. Една от стратегическите задачи, като е включена в Програмата на Отечествения фронт², оповестена през 17 юли 1942 г. е да се внесат промени в действащата към тогава Търновска конституция. Идеята за свикване на Велико народно събрание има за цел да промени формата на държавно управление и промени изцяло Конституцията на Българското княжество. Уреждат се основните права и задължения на гражданите, държавното устройство и обществено-политическите и стопанските отношения на Народна република

¹ Стоянов, З. Строителите на съвременна България, 2004.

² Юбилеен брой на вестник Отечествен Фронт по случай 70-та годишнина на Отечествен фронт – Съюз, <https://issuu.com/osbulgaria/docs/vestnik>

България. Димитровската конституция действа в периода от 6 декември 1947 г. до 18 май 1971 г.

На 30 март 1971 г. по предложение на парламентарна конституционна комисия на която е председател Тодор Живков е взето решение от Народното събрание да се публикува проект на нова конституция. Постъпват на 14 хиляди писмени предложения и на 16 май 1971 г. се провежда национален референдум. На 18 май 1971 г. на заседание на V народно събрание е приета новата Конституцията на Народна Република България, която действа до 12 юли 1991 г. В новата Конституция се променят няколко административни процеси. Изпълнително-разпоредителната власт е дадена на Министерски съвет, а постоянно действащ висш държавен орган е Президиумът на Народното събрание, а най-висшия съдебен орган е Върховния съд. Местното самоуправление е разделено на две, околии и окръзи, които се осъществяват от народни съвети. В нея се забелязва прехода към социализма, поради което новата Конституция на Народна Република България е нарича още и Живкова Конституция. Съгласно чл. 1, ал. 3 от нея Българска комунистическа партия ръководи изграждането на развито социалистическо общество в тясно братско сътрудничество с Български земеделски народен съюз. През 1990 г. се правят изменение на Конституцията, като Народна Република България се преименувана на Република България, което води и до преименуване на Конституцията на Република България.

След оставката на Тодор Живков на 10 ноември 1989 г. и постигнатите споразумения на Националната кръгла маса, доайенът и народен представител Йосиф Петров открива първото заседание на Седмото Велико народно събрание. Въпреки кризисната обстановка в страната, на 12 юли 1991 г. е приета Конституцията на Република България. Тя налага демократичния модел на държавно устройство, разделение на властите и въвежда нова институцията на едноличен държавен глава – Президент. Въвежда се и институцията Конституционен съд, чиято основна задача е да гарантира върховенството и спазването на основния закон на Република България. републиката. След гласуване на конституцията Седмото велико народно събрание приема функцията на обикновено Народно събрание – до 2 октомври 1991 г., когато се саморазпуска.

2. Конституция на Република България

Конституцията на Република България е акт с най-висша юридическа сила. Тя регулира организацията, принципите, правомощията и задълженията на държавните институции, както и правата и задълженията на гражданите. Законът е нормативен акт, който урежда първично или въз основа на Конституцията обществени отношения, които се подразделят. Всички законодателни актове се обнародват и влизат в сила три дни след датата на публикуването им, освен ако в самите актове е предвидено друго. Министерският съвет издава постановления, когато приема правилници, наредби или инструкции и когато урежда съобразно законите неуредени от тях обществени отношения в областта на подпадат на трайна уредба, според предмета или субектите в един или няколко института на правото или техни неговата изпълнителна и разпоредителна дейност. Правилниците са нормативни актове, които се издават за прилагане на закони в тяхната цялост. Те уреждат организацията на държавни и местни органи или вътрешния ред на тяхната дейност. Наредбите се издават за прилагане на отделни разпоредби или други подразделения на нормативен акт от по-висока степен. Инструкциите се използват от висшестоящите органи да дават указания до подчинени му органи относно прилагане на нормативен акт, който той е издал или чието изпълнение трябва да обезпечи.

Конституцията на Република България е върховен закон, но върховенството на правото на Европейския съюз не е специално установено в Конституцията, но се приема, че това право има предимство пред вътрешното право. Съгласно член 5, ал. 4 от Конституцията¹ международните договори, ратифицирани по конституционен ред, обнародвани и влезли в сила за Република България, са част от вътрешното право на страната. Те имат предимство пред тези норми на вътрешното законодателство, които им противоречат. Законодателната власт се осъществява от Народното събрание. То има право да приема, изменя, допълва и отменя закони. Въз основа и в изпълнение на законите Министерският съвет приема постановления, разпореждания и решения. С постановления Министерският съвет приема и пра-

¹ Конституция на Република България (Обн., ДВ, бр. 56 от 13.07.1991 г., в сила от 13.07.1991 г., изм. и доп., бр. 106 от 22.12.2023 г.).

вилници и наредби. Министрите издават правилници, наредби, инструкции и заповеди. Министерският съвет сключва международни договори, когато е упълномощен за това със закон. Народното събрание ратифицира (или отхвърля) международни договори, които:

- имат политически или военен характер;
- се отнасят до участието на Република България в международни организации;
- предвиждат коригиране на границата на Република България;
- съдържат финансови задължения за държавата;
- предвиждат участие на държавата в арбитражно или съдебно уреждане на международни спорове;
- се отнасят до основните права на човека;
- се отнасят до действието на закона или изискват мерки от законодателен характер за тяхното изпълнение;
- изрично предвиждат ратификация;
- предоставят на Европейския съюз правомощия, произтичащи от Конституцията.

Народното събрание има право да изменя всички разпоредби на Конституцията, с изключение на тези, които попадат в правомощията на Великото народно събрание. Действащата конституция признава широк кръг лични, политически, социални и културни права и свободи в съответствие със стандартите на международните конвенции. Гаранции за тяхното осъществяване са конституционните принципи на народен суверенитет, разделение на властите, върховенство на правото, независимост на съдебната власт, конституционен контрол и т.н., както и някои фундаментални за правните отрасли конституционни норми. Така Конституцията на Република България от 1991 г. създава една рамка на конституционно управление, която гарантира основните права срещу произвола на публичната власт¹.

След приемането на Конституцията, Народното събрание примат шест изменения и допълнения в нея. Пет от тези промени са пряко насочени към подобряване на регулацията на съдебната власт. Втората промяна на Конституцията от 2005 г. не засяга пряко съдебната власт, а е насочена към адаптиране на конституционната уредба във

¹ Екатерина Михайлова, Деяна Марчева, Конституция, Университетски речник на Нов български университет.

връзка с приемането на България в ЕС. Особено значение за организацията и функционирането на съдебната власт има практиката на Конституционния съд. Той контролира конституционносъобразността на устройственото, процесуалното и материалноправното законодателство, имащо пряко значение за съдебната власт. Конституционния съд, обаче има правомощието да дава задължителни тълкувания на конституционните норми, включително тези регулиращи съдебната власт. Решенията на Конституционния съд могат да бъдат разпределени по следните направления – решения относно спазване на принципите за разделение на властите и защита на независимостта на съдебната власт, решения, свързани с магистратския статут, организацията и ръководството на системата решения, относими към практическото правораздаване, включително съдебния контрол върху административните актове¹.

2.1. Поправки в Конституцията на Република България

В Конституцията на Република България са извършени общо шест броя поправки. Повечето от тях са свързани с административните процеси, които следва да се изпълняват от сектор „Правосъдие“. Структурните промени, които претърпяват много институции и ведомства са поради тези промени. Следва да се отбележи, че освен извършените поправки на Конституцията има и много неосъществени опити за промяна на Конституцията. Първото предложение за изменение на Конституцията на Република България е внесено в тридесет и шестото Народно събрание. През 2020 г. се анонсира, че управляващата партия през този период ще предложи промени в Конституцията, като целта е да бъде свикано Велико народно събрание, което да дискутира измененията. В проекта се предлага намаляване на броя на депутатите от 240 на 120 депутати, а вместо Висш съдебен съвет да има само Съдебен съвет на съдиите и Съдебен съвет на прокурорите, които да решават отделно един от друг кадровите въпроси, свързани съответно със съдиите и с прокурорите и следователите. Ограничават се също правомощията на министъра на правосъдието спрямо съдебната власт само до това да предлага проекти на бюджети и да управлява недвижимите имоти на съдебната власт. Предлага се и гражда-

¹ Друмева, Е. Конституционно право, 2013 г.

ните да могат да сезират Конституционния съд. През август 2020 г. е внесен проектът, но до разглеждането и гласуването му обаче не се стига.

2.1.1. Първо изменение на Конституцията на Република България – 2003 г.

След 12 години от приемането на Конституцията на Република България, с абсолютно мнозинство Народното събрание на 24 септември 2003 г. са приема първите промени на Конституцията, които са свързани с мандатността, имунитета и несменяемостта на магистратите. Поправката на Конституцията е породена и от необходимостта на членството на Република в България в Европейския съюз и НАТО. Най-важните от приетите промени се отнасят до съдебната власт. Прецизирани са изискванията за придобиване, възстановяване на несменяемост и освобождаване от длъжност на представителите на съдебната власт. Прието е също депутатите, съдиите, прокурорите и следователите да носят гражданска и наказателна отговорност само при престъпления от общ характер.

Като основание за освобождаване от длъжност се предвиди *„тежко нарушение или системно неизпълнение на служебните задължения, както и действия, които накърняват престижа на съдебната власт“*¹. С това се коригира ограничения обхват на старата разпоредба, според която освобождаване от длъжност е възможно само при подаване на оставка, при влизане в сила на присъда, с която е наложено наказание „лишаване от свобода“ за умишлено престъпление, както и при трайна фактическа невъзможност. Липсата на основания за отстраняване от длъжност при тежки дисциплинарни и/или морални провинения, представлява непълното, която създава впечатление за недосегаемост на магистратите. След промяна в същата ал. 3 на чл. 129 от Конституцията на Република България съдиите, прокурорите и следователите стават несменяеми след навършване на 5-годишен стаж след атестиране (поставяне на оценка). Увеличеният срок от 3 на 5 години и изискването за положителна атестация, дадена от Висшия съдебен съвет утвърждава принципа за определяне на несменяемост

¹ Конституция на Република България (Обн., ДВ, бр. 56 от 13.07.1991 г., в сила от 13.07.1991 г., изм. и доп., бр. 106 от 22.12.2023 г.).

само на магистрати, доказали професионални и морални качества. Регламентирана е възможността за възстановяване придобитата несменяемост при следващо заемане на длъжността съдия, прокурор или следовател в случай на освобождаване от длъжност поради подадена оставка или трайна фактическа невъзможност.

Съществена промяна е въведена по отношение на магистратския имунитет. Според възприетия модел за функционален имунитет *„при осъществяване на съдебната власт съдиите, прокурорите и следователите не носят гражданска и наказателна отговорност за своите служебни действия и за постановените от тях актове, освен ако извършеното е умишлено престъпление от общ характер“*. Въведена е мандатност на административните ръководители в органите на съдебната власт със срок от 5 години с право на повторно назначаване. Въздействието на промените в Конституцията на Република България от 2003 г. е свързано с конкретизиране на статута на органите на съдебната власт, повишаване на изискванията към тях и отговорността им.

2.1.2. Второ изменение на Конституцията на Република България – 2005 г.

Тридесет и деветото Народно събрание гласува втората промяна на Конституцията на Република България. Към основните насоки на Република България е добавено участието в Европейския съюз. Известното разрешение за придобиване на земя от чужденци и чужди юридически лица се отнася само до такива от Европейския съюз и до случаите, уредени с нов, влязъл в сила след гласуване с мнозинство 2/3 от всички народни представители международен договор. Допуска се предаването на български гражданин на друга държава или международен съд, когато такова наказателно преследване е предвидено във влязъл в сила международен договор. Европейски граждани (вкл. български) могат да гласуват за членове на Европейския парламент и за местни органи. Договорите за предоставяне на правомощия на ЕС, произтичащи от Конституцията, се ратифицират и денонсират със закон, при мнозинство 2/3 от всички народни представители. Тъй като Министерски съвет ще изпълнява функции по отношение на българското членство в ЕС, той трябва да информира Народното събрание за задълженията на България и приемането на актове на ЕС.

Тоест, Министерски съвет ще има инициативата при приемане на тези актове. Важен момент, който трябва да се отбележи за второто изменение на Конституцията е че Конституционният съд се произнася по договора за присъединяване на България към Европейския съюз и впоследствие са извършени вторите промени в Конституцията на Република България.

2.1.3. Трето изменение на Конституцията на Република България – 2006 г.

Третата поправка на Конституцията е мотивирана от необходимостта за подобряване на взаимодействието между органите на законодателната, изпълнителната и съдебната власт, както с оглед на добрата защита правата на гражданите, така и на противодействието на престъпността и корупцията. Също така изменението и е насочено към подобряване на регламентацията на съдебната власт. В това изменение на Конституцията вече са забелязват значителните административни промени.

В чл. 127 от Конституцията на Република България, са определени две нови правомощия на прокуратурата, а именно, че ръководи разследването и упражнява надзор за законосъобразното му провеждане. А второто изменение предвижда възможност прокуратурата и сама да „може да извършва разследване“. Добавен е нов член в който се описват правомощията на министъра на правосъдието спрямо съдебната власт. С него министърът на правосъдието предлага проект за бюджет на съдебната власт и да го внася за обсъждане във Висшия съдебен съвет, може да управлява имуществото на съдебната власт, да прави предложения за назначаване, повишаване, понижаване, преместване и освобождаване на съдии, прокурори и следователи, да участва в организирането на квалификацията на съдиите, прокурорите и следователите. Промените са насочени към уточняване на функциите на два конституционно установени органа, имащи отношение към съдебната власт. Регламентира се разграничаването на правомощията на Висшия съдебен съвет от тези на министъра на правосъдието, като представител на изпълнителната власт.

За първи път в Конституцията се урежда и институцията на омбудсман на Република България на конституционно ниво, като обществен гарант за гражданите, който да защита техните права и свободи¹.

В изменението е предвидено и ограничаване на имунитета на народния представител. Те носят наказателна отговорност за всички видове престъпления от общ характер, като само при задържане се иска разрешение на Народното събрание, а когато то не заседава – от председателя на парламента.

Друг спорен въпрос, който влиза в изменението и обсъжда и към настоящия момент е освобождаването на председатели на Върховния касационен съд и Върховния административен съд, както и на главния прокурор.

2.1.4. Четвърто изменение на Конституцията на Република България – 2007 г.

Само година след изменението на Конституцията на Република България, възниква необходимост от ново такова, което е мотивирано от предстоящото членство на България в Европейския съюз и необходимостта от актуализация на конституционна уредба за функционирането и правомощията на някои конституционни органи, включително и такива на местното самоуправление. Анализи посочват, че през изминалите години по прилагане на Конституцията на Република България е натрупан достатъчно опит, който позволи да се търсят и намират нови конституционни решения.

Промените във вътрешен и международен план, състоянието на съдебната система, също обуславят необходимостта от засилване на ефективността на съдебната система, която да осъществява същинската си функция на защита на основните права и свободи на гражданите, особено организираната престъпност и корупцията, и в крайна сметка като основа на правовата държава. Законопроектът за изменение и допълнение на Конституцията на Република България, внесен на 22 септември 2006 г. и има за основна цел да укрепи принципа за

¹ Доклад за развитие на конституционния модел на съдебната власт в България – измененията на КРБ в частта съдебна власт след 1991 г. – хронология и въздействия, изг. по проект „Развитие на конституционния модел на съдебната система – опит и перспективи“, по Оперативна програма „Добро управление“.

разделението на властите и независимостта на съдебната власт, както и да подобри работата в съдебната система.

Четвъртата поправка на Конституцията от 2007 г. отново главно е насочена към съдебната власт. Висшия съдебен съвет се дефинира и укрепва като ръководен орган на съдебната система. В нея са конкретизирани правомощията на Висшия съдебен съвет – кадровите правомощия по назначаване, повишаване и освобождаване от длъжност и налагане на дисциплинарни наказания. Слага се край на конституционната празнота, която създаваше впечатление за юридическа неотговорност на членовете на Висшия съдебен съвет, като се конкретизират разпоредбите по отношение статутът на членовете на съвета. Предвидени са изрични основания за прекратяване мандата на избран член на Висшия съдебен съвет. Най-съществения институционален аспект на конституционните промени от 2007 г. е създаването на самостоятелен и независим Инспекторат към Висшия съдебен съвет с функции да проверява дейността на органите на съдебната власт.

2.1.5. Пето изменение на Конституцията на Република България – 2015 г.

Въпреки извършените последователни, е констатирано, че продължават да съществуват конституционни дефицити в модела на съдебната власт. Засилват се критиките от страна на европейски и международни институции и организации по отношение на едновременното администриране от Висшия съдебен съвет на различни по своята природа, функции и логика институции – съдът и прокуратурата.

В тази връзка през 2015 г. е предложен пакет от промени в Конституцията на Република България, като са включени и препоръките на Венецианска комисия¹. Петата поправка на Конституцията от 2015 г. включва най-значимата трансформация на съдебната власт. Промяна в структурата и организацията на Висшия съдебен съвет е разделянето му на два състава – съдийска и прокурорска колегии. Съдийската колегия се състои от 14 членове и включва председателите на Върховния касационен съд и на Върховния административен съд, 6 членове, избрани от общото събрание на съдиите, и 6 членове, избрани

¹ Opinion № 444/2007 on the Constitution of Bulgaria, European Commission for Democracy through Law, (2008).

от Народното събрание. Прокурорската колегия има 11 членове и включва главния прокурор, 4 членове, избрани от общото събрание на прокурорите, един член, избран от общото събрание на следователите, и 5 членове, избрани от Народното събрание. По въпроси, общи за цялата съдебна власт, решенията се вземат от Висшия съдебен съвет в пленарен състав. Заседанията на Висшия съдебен съвет се ръководят от министъра на правосъдието, като няма право на глас. Ако министъра на правосъдието отсъства заседанията се ръководят от председателя на Върховния касационен съд. Съдийската колегия се председателства от председателя на Върховния касационен съд, а прокурорската колегия – от главния прокурор. Ключов процес, който се отнема от правомощията на министъра на правосъдието е стопанисването на имуществото на съдебната власт, които се възлагат на Висшия съдебен съвет.

Предлаганите конституционни промени по отношение на Инспектората към Висшия съдебен съвет целят да повишат капацитета на органа да осъществява своите правомощия като същевременно се гарантира независимостта на съда. Чрез специализация на инспекторите да осъществяват правомощията по отношение на конкретните органи на съда и на прокуратурата и следствието. Разширяване на правомощията на Инспектората да прави проверки за конфликт на интереси на съдии, прокурори и следователи, да проверява пълнотата и верността на имуществените декларации, да прави проверки за установяване на прояви, уронващи престижа на съдебната власт, както и такива, свързани с нарушаване независимостта на съдиите, прокурорите и следователите.¹

Висшия адвокатски съвет се включва в кръга на органите, които могат да сезират Конституционния съд, когато със закон са нарушени права и свободи на гражданите

Законопроектът за изменение и допълнение на Конституцията на Република България е гласуван, съгласно процедурата *an block* и приет на трето четене на 16 декември 2015 г.

¹ Доклад за първо гласуване на Законопроект за изменение и допълнение на Конституцията на Република България, вх. № 554-01-103/26.05.20015 г., внесен от Цецка Цачева и група народни представители.

2.1.6. *Последно изменение на Конституцията на Република България – 2023 г.*

На основание чл. 87, ал. 1 и чл. 154, ал. 1 от Конституцията на Република България и чл. 71, ал. 1 от Правилника за организацията и дейността на Народното събрание¹, на 28 юли 2023 г. е внесен проект на Закон за изменение и допълнение на Конституцията на Република България. За пореден път внесените промени са по отношение на съдебната реформа, която последните години е приоритет на Народното събрание.

Първата административна промяна е свързана с укрепването на независимостта на съда чрез структурна реформа на Висшия съдебен съвет. Висшият съдебен съвет се разделя на Висш съдебен съвет и Висш прокурорски съвет, като вместо Пленум ще има Общо събрание, чиито правомощия са силно ограничени. По-важната промяна обаче засяга квотното разпределение в двата съвета. Редуцира се парламентарната квота във Висшия съдебен съвет до една трета от състава (5 члена) от 15-членен орган. Осем членове вече се избират пряко от съдиите, като представляват различните нива на съдебната система, а председателите на Върховния касационен съд и Върховния административен съд са членове по право. Висшият съдебен съвет се председателства от председателя на Върховния касационен съд, а в негово отсъствие — от председателя на Върховния административен съд. Ограничена е възможността действащи съдии, прокурори и следователи да бъдат избирани за членове на органа от квотата на парламента. Мандатът на председателите се намалява на 5 години, но с право само на едно повторно назначаване. Правомощията на Президента на Република България са премахнати при назначаването на председателите на Върховния касационен съд и Върховния административен съд, като то вече става директно от Висшия съдебен съвет. За да се ограничи директното политическо влияние, членовете на ВСС, избрани от парламентарната квота, не трябва да са действащи политици (народни представители), а да са по същество гражданска/обществена квота (представители на академичните среди, изтъкнати юристи от практиката, представители на професионални юридически

¹ Правилник за организацията и дейността на Народното събрание. Обн., ДВ, бр. 39 от 2 май 2023 г., изм., ДВ, бр. 8 от 26 януари 2024 г.

или правозащитни организации). Вносителите, посочват в своите мотиви, че се изпълняват стандарти за независимо администриране на съдебната власт, установени от Венецианската комисия на Съвета на Европа (Становище № 855/2016; Становище № 816/2015; Изследване № 403/2006) и в юриспруденцията на Съда на ЕС (Commission v. Poland).

Следващата промяна в е структурна на прокуратурата и правомощията на главния прокурор. С измененията са премахнати значителния обхват на надзор за законност на прокуратурата. Въвеждат се реални механизми за търсене на отговорност и отчетност по отношение на главния прокурор чрез намаляване на мандата от 7 години на 5 години, чрез процедурата за назначаване от Прокурорския съвет по инициатива на трима членове на Прокурорския съвет и на министъра на правосъдието след публично изслушване. Фокусирането на прокуратурата само върху функциите в наказателния процес следва да ограничи възможностите за произволно упражняване на властта и да повиши ефективността на държавното обвинение. Въвежда се и процедура за независимо разследване на главния прокурор. Чрез промяна на чл. 126 от Конституцията на Република България е въведен децентрализиран елемент на структурата на прокуратурата. Прокурорският съвет ще осъществява основните кариерни и дисциплинарни правомощия по отношение на прокурорите в състав 10 членове – 2-ма от членовете, избирани пряко от прокурорите, 1 от членовете, избирани пряко от следователите и 6-ма от членовете, избрани от парламента, главният прокурор по право, а министърът на правосъдието може да участва в заседанията без право на глас. Ограничена е възможността действащи прокурори и следователи да бъдат избирани за членове на органа от квотата на парламента. В мотивите си, вносителите отново цитират становища на Венецианската комисия на Съвета на Европа.

Ключовата административна реформа, която заляга в шестото изменение на Конституцията, е свързана с определянето на състава на служебно правителство. Институцията на служебното правителство е предвидена в Конституцията като изключение от парламентарния модел на управление, тъй като то се назначава с указ от президента и не носи солидарна политическа отговорност пред парламента. Тя трябва да осигури непрекъсваемост в упражняването на функциите на изпълнителната власт като в същото време сваля политическото нап-

режение и доведе до успокояване на политическата обстановка. Служебното правителство подлежи на парламентарен контрол чрез въпроси и питання на народните представители. Отсега нататък правомощията на президента са силно ограничени, особено при избора на министър-председател. Заложено е да направи своя избор измежду няколко висши публични длъжности, а именно: председателя на Народното събрание, управителя или подуправител на Българската народна банка, председателя или заместник-председател на Сметната палата и омбудсмана или негов заместник. Министерският съвет се назначава от президента по предложение на министър – председателя. Президента насрочва избори за ново Народно събрание в срок до два месеца след назначаване на служебното правителство. Важен аспект е че вече Народното събрание не се разпуска с указ на президента, продължава своята работа, но месец преди изборите същия се ограничава да провежда заседания.

Последната основана реформа е свързана с прозрачния избор на независими регулаторни и контролни органи. Конституционализацията на основните етапи на процедурата за избор на членове на независими регулаторни и контролни органи ще се осъществява при спазване на най-малко следните изисквания: публично номиниране и изслушване на кандидатите, ясни критерии за избираемост на кандидатите, предвиждане на възможност за представители на обществеността и на професионални организации да дават становища и да наблюдават процеса, ограничаване на броя на последователните мандати. Предполага се, че този подход ще гарантира прозрачност и легитимност на процеса по номиниране и избор на членовете, което ще ограничи политизацията на процеса и ще повиши доверието в органите.

Шестата промяна на Конституцията не изчерпват реформата, а точно обратното. Необходимо е тепърва да се обсъждат и гласуват промени основно в Закона за съдебната власт, както и в редица други закони и институционални мерки. Министърът на правосъдието е сформирал голяма кръгла маса, която да обсъжда и да предложи решения за необходимите последващи промени.

Важно е да се отбележим, че вносителите на конституционните изменения имат за цел да проведе нови изборите на съдии. Необходимо е да се осигурят условия за съставянето на балансиран съвет не само между съдебните и несъдебните членове, но и между самите

съдии. Трябва да се предвидят механизми, на законово ниво, за текуща и последваща отчетност на Висшия съдебен съвет, за да се засили отговорността на членовете.

Възникват въпроси, свързани с текущата дейност на Висшия съдебен съвет, поради неговото разделяне. В преходните и заключителните разпоредби на Конституцията е записано, че избирането на Висш съдебен съвет и на Висш прокурорски съвет, Съдийската колегия и Прокурорската колегия на досегашния Висш съдебен съвет изпълняват функциите на Висш съдебен съвет, съответно на Висш прокурорски съвет по тази Конституция. Единствените административни ограничения, които им са поставени са, че не могат да правят предложение до президента на републиката за назначаване и освобождаване на председателя на Върховния касационен съд и председателя на Върховния административен съд, както и предложение до президента за назначаване и освобождаване на главния прокурор. Единият от въпросите е свързан с дейностите, които Висшият съдебен съвет изпълнява по договори, съфинансирани по оперативни програми или други външни бенефициенти, отнасящи се до структурата и функциите на органите на съдебната власт, във връзка с изпълнението на договори за предоставяне на безвъзмездна финансова помощ. Тъй като бенефициент по договорите е бил Висшия съдебен съвет, а вече на законово ниво е разделен на две, възниква въпроса кой следва да бъде органа-бенефициент Висшият съдебен съвет, Прокурорският съвет или и двата. Това трябва да се уреди на административно ниво, тъй като следва да се изготвят нови заповеди за екипи, ръководители и т.н.

Новият режим за съставяне на служебен кабинет на практика засяга целият ред и логика за конституиране на централния орган на изпълнителната власт, като се променя установеният баланс и взаимодействие на участващите конституционни органи съобразно чл. 99, ал. 1-7 от Конституцията. Възможностите, които са заложили пред президента за избор на министър-председател, показва че при определянето на което и да е от посочените лица, то не би могло да съчетава досегашната си длъжност с позицията на министър-председател с оглед на принципа за разделение на властите. Още повече, ако едно от лицата бъде избрано, то вече ще е натоварено с политически функции, първата от които е да направи предложение до президента за

назначаване на служебно правителство и същевременно се задължава с тяхното предложение за състав. Също така, част от тези лица са избрани пряко от Народното събрание.

Консултациите са задължителна стъпка преди назначаването на всяко служебно правителство. Те следва да бъдат повтаряни, ако кандидатът за министър-председател оттегли съгласието или ако правомощията на назначения министър-председател бъдат предсрочно прекратени. Възможно е консултациите по съставяне на служебно правителство да бъдат отлагани в периода на предизборна кампания.

На основание чл. 150, ал. 1, във връзка с чл. 149, ал. 1, т. 2 от Конституцията на Република България, на 08.01.2024 г. президентът¹ сезира Конституционния съд за шестото изменение и допълнение на Конституцията. В искането си, посочва, че част от измененията, освен че съдържат противоречия с други конституционни разпоредби, променят баланса между основните органи и взаимния контрол между тях, като засягат пряко формата на държавно управление и са от изключителната компетентност на Велико народно събрание.

Заключение

Обявената през 1991 г. Конституция на Република България за върховен закон и разпоредби към нея имат непосредствено действие. Поставя е на най-високото ниво в йерархията на право и заемаща най-високо място в пирамидата. Отличава се от предходните социалистически конституции, тъй като всяко лице може да се позовава на Конституцията като върховен закон в защита на своите основни права и свободи, подробно уредени в глава Втора непосредствено след основните положения.

В действащия основен закон систематично са структурирани в отделни глави разпоредбите, които се отнасят до учредените власти. Законодателната власт се упражнява от Народното събрание, изпълнителната власт от Министерски съвет, а съдебната власт от институциите на съд, прокуратура и следствие, като работата им се администрира и контролира от Висш съдебен съвет и Инспекторат към ВСС.

¹ Искане от президента на Република България за обявяване на противоконституционност на разпоредби от Закона за изменение и допълнение на Конституцията на Република България (Обн., ДВ, бр. 106 от 22.12.2023 г.).

Конституцията предвижда държавният глава президента, да се избира пряко за срок от пет години и да притежава редица конституционни правомощия като балансираща или неутрална власт. В конфигурацията от висши държавни органи конституционният контрол се осъществява от независим държавен орган Конституционен съд, който наред с правомощията да обявява за противоконституционни закони и други актове на Народното събрание и президента и да решава спорове за законност на избори, да дава задължителни тълкувания на Конституцията.

Конституцията на Република България признава широк кръг политически, социални и културни права и свободи в съответствие със стандартите на международните конвенции. Гаранции за тяхното осъществяване са конституционните принципи на народен суверенитет, разделение на властите, върховенство на правото, независимост на съдебната власт, конституционен контрол, както и някои фундаментални за правните отрасли конституционни норми. Така Конституцията създава една рамка на конституционно управление, която гарантира основните права срещу произвола на публичната власт.

Безспорно има проблемни текстове в Конституцията на Република България и предвид гореизложеното в научната статия можем да направим следните изводи.

Един от промените, които сами по себе си забелязват, че пет от шестте изменения на Конституцията на Република България са свързани със административните процеси в съдебната власт. Още от самото и създаване има констатирани проблеми и структурни решения, които през годините, законодателите са опитали да решат. Прави впечатление, че промените, които се направиха с последното изменение по това направление, са идентични с тези, които управляващата партия през 2020 г. е предложила в своя проект.

Другия е свързан с критиката, която търпим от другите страни членки на Европейския съюз, точно по отношение на върховенството на правото в България, но това е по-голяма, по-сложна и по-дългосрочна политика, която законодателя трябва да представи.

А ако направим правно-технически преглед на Конституцията има няколко „дефекта“ в нея. Например в някои текстове в нея е разписано за дейностите на Министерски съвет, а в други текстове се изписва – правителството.

Безспорен факт, който е важно е да се отбележи, че всъщност от самото приемане на Конституцията на Република България, тя изпълнява основната си задачи, а именно демократизирането на страната и посоката към Европейски съюз и НАТО. Някои изменения са свързани с адаптирането на текстове в основния закон за членството ни в Европейските структури.

Темата представлява висок публичен интерес и може да бъде развита, след произнасянето на Конституционния съд по жалбата на президента за противоконституционност на новите разпоредби.

Използвана литература:

1. Лок, Д. Два трактата за управлението. София: ГАЛ-ИКО, прер. изд. София: Изток-Запад, 2022.
2. Танчев, Е. Въведение в конституционното право. Ч. I. София: Сиби, 2003.
3. Друмева, Е. Конституционно право. София: Сиела, 2008.
4. Друмева, Е. Конституционно право, 2013.
5. Стоянов, З. Строителите на съвременна България, 2004.
6. Алтънков, Никола Г. История на БКП 1919 – 1989. София: Факел, 2018.
7. Николова, В., М. Куманов. Кратък исторически справочник на България. София, Народна просвета, 1983 г.

Нормативни актове:

1. Конституцията на Българското княжество (Търновска конституция), (пр. на 16 април 1879 г., отм. 04 декември 1947 г.).
2. Конституцията на Народна република България (Димитровска конституция), (Обд., ДВ, 6 декември 1947, отм. 18 май 1971 г.).
3. Конституцията на Народна република България (Живковска конституция) (Обд., ДВ, 18 май 1971 г., отм. 12 юли 1991 г.).
4. Конституция на Република България; (Обн., ДВ, бр. 56 от 13.07.1991 г., в сила от 13.07.1991 г., изм. и доп. бр. 106 от 22.12.2023 г.).
5. Закон за съдебната власт (Обн., ДВ, бр. 64 от 7 Август 2007 г., изм. и доп. ДВ, бр. 108 от 30 декември 2023 г.).
6. Правилник за организацията и дейността на Народното събрание (Обн., ДВ, бр. 39 от 2 май 2023 г., изм., ДВ, бр. 8 от 26 януари 2024 г.);

7. Устройствен правилник на Министерския съвет и на неговата администрация (Обн., ДВ, бр. 78 от 2 октомври 2009 г., изм., ДВ, бр. 63 от 25 юли 2023 г.).

8. Устройствен правилник на Министерството на правосъдието (Обн., ДВ, бр. 16 от 27.02.2015 г., в сила от 27.02.2015 г., изм. и доп., бр. 82 от 14.10.2022 г., в сила от 14.10.2022 г., бр. 10 от 31.01.2023 г., в сила от 31.01.2023 г.).

9. Правилник за организацията на дейността на Конституционния съд (Обн. ДВ, бр. 106 от 20 декември 1991 г., изм. и доп. ДВ, бр. 39 от 27 май 2022 г.);

10. Правилник за администрацията на Прокуратурата на Република България (обн., ДВ, бр. 106 от 10.12.2013 г., изм. и доп., бр. 58 от 26.07.2016 г., бр. 12 от 6.02.2018 г.).

11. Директива (ЕС) 2015/2436 на Европейския парламент и на Съвета от 16 декември 2015 година за сближаване на законодателствата на държавите членки относно марките;

12. „Ревизия на Конституцията на Република България“, Христо Паунов – автореферат на дисертационен труд, 2012 г.

13. Доклад за развитие на конституционния модел на съдебната власт в България – измененията на КРБ в частта съдебна власт след 1991 г. – хронология и въздействия, изг. по проект „Развитие на конституционния модел на съдебната система – опит и перспективи“, по Оперативна програма „Добро управление“.

14. Доклад за първо гласуване на Законопроект за изменение и допълнение на Конституцията на Република България, вх. № 554-01-103/26.05.20015 г., внесен от Цецка Цачева и група народни представители.

15. Искане от президента на Република България за обявяване на противоконституционност на разпоредби от Закона за изменение и допълнение на Конституцията на Република България (Обн. ДВ, бр. 106 от 22.12.2023 г.).

16. Екатерина Михайлова, Деяна Марчева, Конституция, Университетски речник на Нов български университет.

17. Кратка историческа справка върху конституцията на България Архив на оригинала от 2010-11-28 в Wayback Machine., сайт на Народно събрание.

18. Юбилеен брой на вестник Отечественен Фронт по случай 70-та годишнина на Отечественен Фронт – Съюз;

19. Opinion № 444/2007 on the Constitution of Bulgaria, European Commission for Democracy through Law, (2008).

Интернет източници:

1. Народно събрание на Република България –
<https://www.parliament.bg/bg>

2. Конституционен съд на Република България –
<https://www.constcourt.bg/>

3. Институт за пазарна икономика – <https://ime.bg/>

4. Институт за държавата и правото при Българската академия на науките – <https://ipn-bg.org/>

5. Българска виртуална библиотека – <https://www.slovo.bg/>

6. Европейски портал за електронно правосъдие – <https://e-justice.europa.eu/home?action=home&plang=bg>

Рецензент: гл.ас. д-р Владимир Вълков

ПРОЦЕС НА ВЗЕМАНЕ НА РЕШЕНИЯ В ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ПАРТИИ В БЪЛГАРИЯ

Михаил Ставрев, докторант
в катедра „Публична администрация“, УНСС
e-mail: mihail.stavrev@unwe.bg

Резюме: В настоящата статия се анализира процеса на вземане на решение в политическите партии в България. Условно се разграничават механизмите на вземане на решение, които са нормативно закрепени в уставите на политическите партии от реалния процес на вземане на решения, разгледан през призмата на част от националните представителни и националните управленски (оперативни) органи на политическите партии. Специално внимание се отделя и на въпроса относно вътрешнопартийната демокрация, като важен фактор в специфичния процес на вземане на решения. С оглед на големия брой политически партии в България, изследването се ограничава до анализ на процесите на вземане на решения в БСП, ДПС, ГЕРБ и Продължаваме промяната.

Ключови думи: политически партии, вземане на решения, вътрешнопартийна демокрация, органи на управление, представителни органи

JEL: D72, P3, P48

DECISION-MAKING PROCESS IN POLITICAL PARTIES IN BULGARIA

Mihail Stavrev, PhD student
at the Department of Public Administration, UNWE

e-mail: mihail.stavrev@unwe.bg

Abstract: This article analyzes the decision-making process in the political parties in Bulgaria. The decision-making mechanisms, which are legally enshrined in the statutes of the political parties, are conditionally

distinguished from the actual decision-making process, examined through the lens of part of the national representative and national management (operational) bodies of the political parties. Special attention has also been given to the question of internal party democracy as an important factor in the specific decision-making process. In view of the large number of political parties in Bulgaria, the study is limited to an analysis of the decision-making processes in BSP (Bulgarian Socialist Party), DPS (Dvizhenie za prava i svobodi), GERB and PP (Produlzhavame promyanata).

Key words: *political parties, decision-making, internal party democracy, governing bodies, representative bodies*

JEL: D72, P3, P48

Въведение

Политическата партия е ключов посредник между гражданите и държавата, който спомага за консолидиране и утвърждаване на демокрацията. Наред с това обаче, през последните години партиите в България се ползват с изключително ниска степен на легитимност. В определена степен, това изпражнение на политическите партии от съдържание се съпътства от процес на тяхното превръщане в организации, доминирани от лидери, придружено от професионализация на партийните комуникации и атрофиране на връзките между политическата партия и гражданите. Според Питър Меър, резултатът е нова форма на демокрация, при която гражданите си стоят в къщи, докато политическите партии продължават да управляват (Mair, 2013). До известна степен тази позиция се доближава до прогнозите за развитието на т. нар. всеобхватни партии от Киркхаймер, според когото политическите партии се отдалечават от една от основните си функции „представителството на гражданите“ (Kirchheimer, 1966), съпътствана от персонализация на партийното ръководство (Webb et al., 2012).

С оглед на развитието на подобни процеси в политическите партии, важно значение има анализът на вътрешнопартийната демокрация и в частност процесът на вземане на решения, който до голяма степен зависи от организационната структура на политическата партия, от нормативно разписаните в устава правила относно вземането на решения в политическата партия, от концентрацията на властта

около лидерската фигура на председателя или ограничена група от хора и пр.

Настоящата статия има за цел да представи кратък анализ на процесите на вземане на решения в политическите партии в България, като с оглед на многобройните политически формации в страната, поспециално примери за това ще бъдат давани относно правилата, процедурите и реалното състояние по отношение на процеса на вземане на решение в ГЕРБ, „Продължаваме промяната“ (ПП), Движение за права и свободи (ДПС) и Българска социалистическа партия (БСП).

1. Решения на националните представителни органи на политическите партии

В уставите на политическите партии нормативно са закрепени редица въпроси, свързани с процеса на вземане на решения, касаещи по-точно компетентността на различните органи по конкретни въпроси, посочващи необходимия кворум за вземането на дадено решение, както и начина на гласуване – явно или тайно. До голяма степен тези въпроси касаят предимно организационната страна по отношение на вземането на едно решение в политическите партии.

Политическите партии в България имат различна система от ръководни органи, което предопределя от своя страна и наличието на различни процедурни правила за тяхното свикване, формиране, избор на лица за попълване на състава, начин на вземане на решения, йерархия, взаимна зависимост, контрол и др. (Асенов, 2010). С оглед на йерархичната структура на дадена политическа партия, процесът на вземане на решение на различните нива на партийната организация се различава.

Основен **национален ръководен орган** на политическите партии в България е националният (представителен) форум, който има важно значение относно конституирането на останалите национални органи, приемането и промяната в устава на партията, взема решения относно важни въпроси, свързани с дейността на политическата партия. Тези органи на управление имат различно наименование – при ГЕРБ това е Национално събрание, при БСП и Възраждане – Конгрес, при ДПС – Национална конференция, при ПП – Общо събрание.

Решенията на националните форуми на политическите партии в България се вземат чрез гласуване от мнозинството от присъстващите

членове, като при различните партии са налице някои специфики по отношение на необходимото мнозинство при вземането на дадени решения. Процедурата по вземане на решения на националния представителен форум на политическите партии в България е сходна, като се следва установената практика по поставяне на проблема в дневния ред, обсъждане по време на заседанието, гласуване. Между различните политически партии са налице някои разлики по отношение на начина на гласуване – явно или тайно, както и по отношение на изискуемото мнозинство по даден въпрос. По принцип по-голяма част от решенията се вземат с обикновено мнозинство, като е налице известна консолидация относно необходимостта от квалифицирано мнозинство от 2/3 по отношение на решение за прекратяване, сливане и разделяне на партията. Това мнозинство е нормативно закрепено в уставите на ГЕРБ, Възраждане, БСП, ПП.

Между анализираните политически партии са налице и разлики по отношение на начина на вземане на решения от националните форуми. По голяма част от въпросите, политическите партии възприемат решенията да се вземат с явно гласуване. По отношение на избора на ръководните органи на партията, обаче, са налице някои разлики. Прави впечатление, че в чл. 27, ал. 1 от устава на ДПС изрично се посочва, че изборът на всички ръководни органи е явен с обикновено мнозинство, докато при останалите политически партии изборът може да се осъществява както с явно, така и с тайно гласуване.

Въпреки, че по устав, ръководният орган на политическите партии определя основната насока на нейното развитие, на практика със създаването на масовите партии и появата на лидерските такива, този орган постепенно губи своето значение, като установена е практиката на периодично свикване, увеличава се броя на делегатите, появява се необходимост от конституиране на други органи с по-малък състав. Поради това нарастват и опитите за въздействие, влияние, контрол и дори манипулиране на работата на върховния партийен форум, т.е. налице е стремеж решенията и позициите да се координират и до голяма степен да се вземат предварително, чрез комбинации, компромиси и договорки между различни групи от делегати и партийното ръководство (Асенов, 2010, 111).

От значение за процеса на вземане на решение на това ниво в политическата партия е и разписаната в уставите периодичност на про-

веждането на националните представителни форуми, като при анализираните партии тя започва от една година (БСП), две години (ПП), три години (Възраждане) и стига до четири години (ГЕРБ и ДПС). Независимо от периода на свикване, прави впечатление, че по време на по-голяма част от тези общи събрания, решенията се вземат с голямо мнозинството, а понякога и почти единодушно (напр. ГЕРБ).

Доказателство за постигнатите предварително договорки и компромиси са налице при много от решенията, които се вземат от националните представителни органи на различните политически партии. Безспорно, пример в тази насока е гласуването по важни въпроси в Националното събрание на ГЕРБ, където много рядко са налице делегати, които гласуват „против“ или „въздържал се“ по дискутираните въпроси. Например, през 2022 г. председателят на ГЕРБ Бойко Борисов е преизбран единодушно с 943 гласа за председател на политическата партия, а неговите заместници получиха подкрепата на 942 делегати, като един гласува „въздържал се“. Доминацията на управляващата група в средите на БСП стана очевидна при гласуването на последната проведена Конференция на политическата партия, когато мнозинството от делегатите гласува за изключването на 13 опозиционни члена.

Тези примери са показателни, че процесът на вземане на решения в националните представителни органи на политическите партии в България се опосредства от няколко много важни фактори. За част от политическите партии (напр. ГЕРБ), които са изградени около фигурата на лидера си, рядко се наблюдава отклонение от предложените от управляващата група решения по даден проблем. При други, решенията се определят от ограничен кръг от хора, които заемат висши позиции в управлението на партията (ДПС, БСП).

2. Процесът на вземане на решения във висшите ръководни органи на политическите партии

Следващото ниво, на което се вземат решения в политическите партии – това е **висшият ръководен партиен орган** – Изпълнителна комисия (ГЕРБ), Национален съвет (БСП, ПП), Централен съвет (ДПС). Въпреки значението на общите събрания на политическите партии, реално почти цялата оперативна власт е съсредоточена във висшите ръководни органи, което предполага и предоставянето на

сравнително широки правомощия по отношение на голям кръг от въпроси, отнасящи се до управлението на партията.

С малки изключения почти всички важни решения за политическите партии се вземат на нивото на висшия партиен орган, поради което от значение за анализа са няколко основни въпроса – кой взема тези решения (състав на органа), какви са правомощията им, и кои са основните етапи, при вземането на едно решение.

Първо, анализирайки уставите на някои от парламентарно представените политически партии към януари 2024 може да се заключи, че различните партии възприемат различен подход при формирането на състава на своя ръководен орган, което в определена степен е индикатор за степента на концентрация на решенията в един ограничен кръг от лица. За разлика от останалите партии, чиито ръководен орган е многочислен, при ГЕРБ този орган е „свит“ до 15 члена. На таблица 1 може да се проследи общия брой на членовете на тези органи в някои от политическите партии в България.

Таблица 1: Общ брой членове във висшите партийни органи, 2023 г.

Политическа партия	Национален ръководен орган	Численост (брой души)	Национален оперативен орган	Численост
БСП	Национален съвет	173	Изпълнително бюро	22
ГЕРБ	Изпълнителна комисия	15	-	-
ДПС	Централен съвет	над 150	Централно оперативно бюро	20
ПП	Национален съвет	65	Изпълнителен съвет	13

Източник: по официални данни от интернет страниците на представените политически партии (достъпни на 19.04.2023).

Въз основа на данните от таблица 1 може да бъде направен извода, че най-голяма централизацията на процеса на вземане на решение е налице при ГЕРБ, където Изпълнителната комисия, действайки едновременно като национален ръководен и национален оперативен

орган, концентрира в ръцете си възможността да взема решения по изключително широк кръг от въпроси.

Съгласно чл. 36 от Устава на ГЕРБ, Изпълнителната комисия има правомощия да приема решения по текущи въпроси в интерес на ГЕРБ; да свиква и отлага заседания на всички структури и органи на ГЕРБ; изготвя бюджет и отчет за изпълнението му; осъществява международната дейност на партията и координира връзките с медиите; определя предизборната стратегия на ГЕРБ; организира провеждането на избори за всички органи на власт и избира централен предизборен щаб; приема членовете на ГЕРБ; изключва членове на ГЕРБ; определя кандидатите на ГЕРБ за народни представители, общински съветници, кметове, евродепутати, президент и вицепрезидент, както и кандидатите за длъжностите, заемани по решение на Народното събрание; определя и освобождава областни координатори и утвърждава общинските ръководства, общинските ръководители и организационните секретари, ръководствата на структурите на старейшинската, женската, младежката и други организации в ГЕРБ, както и координационни звена на териториалните структури и градовете с районно деление; приема решения за придобиване, управление и разпореждане с имущество на партията; обсъжда и приема решения по въпроси от идейно-политически характер, които не са от изключителната компетентност на Националното събрание и др. (Устав на ПП „ГЕРБ“).

При останалите политически партии концентрацията на власт при вземане на решение е под различни форми, като е налице преразпределяне на правомощията между оперативния и ръководния орган. Въпреки това, обаче, следва да се посочат някои нормативно разписани особености по отношение на важни за политическите партии въпроси, които както и при ГЕРБ могат да бъдат оценени като форма на концентрация на процеса на вземане на решения в ръцете на председателя на партията или на ограничен кръг лица от оперативното ѝ ръководство. Например, в устава на „Продължаваме промяната“, изрично е посочено, че Изпълнителният съвет взема решения за приемане и изключване на членове, избор на областни координатори, създаване на общински и районни организации (Устав на политическа партия „Продължаваме промяната“, чл. 16, ал. 3). За разлика от ГЕРБ и ПП, решенията относно членството и неговото прекратяване в БСП

са от компетенцията на Националния съвет (Устав на Българска социалистическа партия, чл. 13, ал. 3).

Друг много ясен показател, че важни политически решения в партията се вземат от ограничен кръг членове е избрания подход по отношение на определяне на кандидатите за изборни длъжности в държавата (народни представители, президент, евродепутати и пр.). Въпреки че при повечето политически партии е налице механизъм за допитване към местните структури относно евентуални кандидати, крайното решение остава заложник на управляващото малцинство в съответната политическа партия.

Например, решаването на този въпрос е изцяло от компетенцията на Изпълнителната комисия на ГЕРБ (Устав на ПП „ГЕРБ“, чл. 36, ал. 12). В БСП, въпреки че по устав Областният съвет има право да подрежда в листа за съответния изборен район предложенията на общинските конференции за кандидати за народни представители, без да определя водача на листата и местата на коалиционните партньори и гражданската квота (чл. 29, ал. 6, т. 5), финалното решение е на Националния съвет, който утвърждава кандидатите на партията за кметове на общини; определя водачите на листи, местата на коалиционните партньори и гражданската квота; приема решение за окончателното подреждане на листите за народни представители; утвърждава мажоритарните кандидати за народни представители след обсъждане с общинските, градските и областните съвети на БСП; утвърждава листата за президент и вицепрезидент; подрежда и утвърждава листата за членове на Европейския парламент (Устав на Българска социалистическа партия, чл. 33, ал. 14-18).

В устава на „Продължаваме промяната“ отсъства изрично посочване кой орган на политическата партия взема решения по този въпрос, но от практиката на последните парламентарни избори става ясно, че това решение е в компетенциите на тринадесет членния Изпълнителен съвет. Доста по-интересно е регулиран този въпрос в Устава на ДПС, където в чл. 10, ал. 3 се посочва, че председателят на партията утвърждава кандидатите за народни представители и общински кметове (Устав на Движение за права и свободи). На практика, до голяма степен решенията в политическите партии, макар и условно да се вземат от определени колективни органи на партията, в

определена степен се характеризират и с централизираност, с елементи на едноличен стил.

Последният въпрос, който има важно отношение към процеса на вземане на решение в политическите партии е свързан с **основните етапи, през които преминава**. В това отношение не са налице съществени разлики в различните политически партии, тъй като механизмът на вземане на политическо решение при всички тях е сходен.

Първият етап в процеса на вземане на решение от политическите партии се определя като *подготвителен*. На практика, тук се прави оценка и анализ на конкретната ситуация; събира се необходимата информация относно проблема; определя се конкретната цел, която се преследва; при необходимост, вземащите решение се допитват до експерти в проблемната област.

Вторият етап често се дефинира като *основен*, като в него на базата на наличната информация се оформя и конкретното решение. С оглед на това, че решенията могат да имат сериозни последици за политическите партии, то те следва да бъдат съобразени в множество фактори. На първо място, решенията които се вземат следва да отразяват в определена степен идеологическата насоченост на политическите партии. Например, при приемане на предизборните програми, политическите партии се стремят заложените в тях програми и политики да са в унисон със следваната от тях идеология. От БСП се очаква да предлага силна социална политика и да се обявява срещу изпращането на оръжия на Украйна, от ГЕРБ – икономическо развитие чрез инфраструктурни проекти и подкрепа за военната помощ, от ПП – борба с корупцията и пр.

Второ, въпреки необходимостта от съобразяване с идеологическата основа, много важен фактор при вземането на дадено решение от политическите партии е реакцията на електората. Не бива да се забравя, че основна функция на политическите партии е да представляват гражданите, което е възможно чрез артикулирането и агрегирането на обществените интереси (Асенов, 2010, 125). Следователно, в определени моменти решенията, които се вземат от някои политически партии е възможно да влизат в разрез с някои принципи на тяхната идеология, но те са взети, за да удовлетворят конкретни искания на избирателя. Но безспорно в едно бъдещо изследване заслужава да се анализират по-задълбочено решенията, взети от Националния съвет и от

Изпълнителното бюро на БСП по отношение на позицията на партията относно джандър идеологията, което макар и да е подкрепено от мнозинството от избирателите на социалистическата партия, се различава съществено от позицията на европейската левица.

Трето, на този етап от процеса на вземане на решение много ясно проличава и нивото на вътрешнопартийна демокрация, т.е. дали е налице допитване до членовете на партията за възможни решения на даден проблем; дали се провежда дискусия по проблема; дали се допуска да бъде чуто мнението на опозицията в партията и дали изобщо съществува различна от управляващия елит и/или партийния лидер позиция. Независимо от това, важно е да се уточни че с малки изключения, решенията, които се вземат от политическите партии са колективни, тъй като най-често те са решения на колективни ръководни органи (Канев и кол., 2006, 89).

Последно, от значение на този етап е изборът на конкретен начин на вземане на решение. В уставите на всички политически партии в България е записано, че по-голямата част от решенията се вземат с гласуване (най-често се изисква обикновено мнозинство). Възможно е също така решенията да са базирани на постигнато общо съгласие – консенсус, а при екстремни ситуации се прибегва и да използването на едноличното решение на лидера (Канев и кол., 2006, 98).

Последният етап в процеса на вземане на решение е *заклучителен* и се свързва с организацията, изпълнението и контрола. Въпреки, че основно се използва гласуването като форма на постигане на съгласие, в уставите на посочените партии, обект на настоящото изследване, е записано че след като партията е взела дадено решение, с което някои членове не са съгласни, то последните независимо от това, следва да спазват взетото от партията решение. Неспазването на това условие може да доведе до негативни последици за тези членове на политическата партия, включително тяхното изключване от ръководните ѝ органи или от самата партия (напр. БСП).

3. Вътрешнопартийна демокрация в българските политически партии

Основните принципи, върху които е прокламирано, че се вземат решенията от политическите партии са публичност, прозрачност и политика основана на вътрешнопартийния диалог. С оглед на това, от съществено значение за процеса на вземане на решения в политическите партии е вътрешнопартийната демокрация. Според Георги Карасимеонов, вътрешнопартийната демокрация е един от факторите, които предполагат, че политическите партии ще се превърнат в лаборатории за формиране на демократи и на демократични практики (Политически изследвания, 2009).

Според Момчил Неков, вътрешнопартийната демокрация се проявява във вътрешнопартийни процедури, които засилват включването и участието на партийни членове в процеса на обсъждане и вземане на решения, разширявайки това участие към ключови дейности на партийното управление. Като такива са посочени: избор на партиен лидер, избиране на кандидати, определяне на политическите позиции на партията. Вътрешнопартийна демокрация позволява да се изпълняват очакванията на гражданите, че те ефективно определят кой ще бъде избран на публична длъжност. По този начин се повишава и доверието на хората към политическите партии (Неков, 2019). Следователно, демократичните процедури и процеси при вземане на решения в политическата партия до голяма степен са опосредствани от съществуването на реална вътрешнополитическа демокрация.

Първо, става приета практика партии в европейските демокрации да предлагат на членовете си правото да гласуват пряко при вземането на важни партийни решения, въпреки че тя все още не е масова. По-склонни да използват различни форми на допитване до членската маса имат социалдемократичните партии и зелените партии, което произтича от идеологическите им ангажименти за демократично участие, като по този начин изградения плебисцитен модел на вземане на важни за партия решения се установява като легитимен и жизнеспособен начин за партиите да структурират отношенията между елитите и обикновените поддръжници (Scarrow et al., 2022).

Като изключим предоставената възможност през определени периоди от кратката демократична история на България членовете на някои политически партии да участват в първични избори за прези-

дентски кандидатури, единствената към момента политическа партия, която има разписан в Устава си специален механизъм за избор на председател от страна на всички членове на партията, е БСП. В чл. 16 от устава се посочва, че Председателят на БСП се избира чрез пряк вътрешнопартиен избор по ред и условия, определени от НС на БСП, като неговия избор се счита за редовен, ако в него са участвали повече от половината от членовете на БСП (Scarrow et al., 2022).

Тази тенденция за разширяването на кръга от участници в процеса на вземане на решения в политическите партии в определена степен е предпоставена от кризата на легитимността на партиите и се използва, за да се легитимира представителството на гражданите от политическата партия и да се минимизират негативните последици от добре познатия железен закон на олигархията, разработен от Роберт Михелс (Michels, 1962).

За съжаление, обаче, много често прекият избор на политическия лидер (председател на партията) за пореден път води до маргинализиране на политическото членство и увеличава доминацията на партийния лидер. Вместо да се демократизира процеса на вземане на решение, използването на технологията за пряко допитване до всички членове на политическата партия създава допълнителни предпоставки за олигархизация в нейната организация. На практика, въпреки предоставения свободен избор, политическият елит успява да контролира процеса на вземане на решение, като ограничава реалната конкуренция на мнения (Cross & Pilet, 2015) и/или предоставя на членовете алтернативни решения, които обаче са приемливи за елита (Carty, 2013). По този начин, демократичния иначе процес за вземане на решение от страна на членовете на политическата партия относно това кой да бъде председател, на практика има за реална последица единствено затвърждаването на позицията (легитимирането) на този лидер, което в определени случаи е съпътствано от тенденция за централизиране на властта и респективно централизиране на процеса на вземане на решение по останалите въпроси в партията в ръцете на лидера и на малка група лица, в представителните и оперативни органи на партията.

Заклучение

Анализът на начина на вземане на решение в политическите партии в България разкри наличието на два паралелни процеса. От една страна, конкретните процедури, включително въпросите относно това кой взема решенията, с какво мнозинство и чрез какви процедури, са *нормативно регулирани* в уставите на съответните политически партии. От друга страна, реалността по отношение на вътрешнопартийната демокрация относно конкретните механизми за вземане на решение е различна и при почти всички политически партии е налице сравнително ограничение по отношение на кръга от лица, които реално имат участие (директно или индиректно) в процеса на вземане на решения.

С оглед на това може да се обобщи че процесът на вземане на решения зависи от много фактори – от вида на политическата партия (масова, всеобхватна, лидерска, бизнес, предприемаческа); типа лидерство в партията; конкретния орган, оправомощен да взема решение по даден проблем; ценностната и идеологическа основа; необходимите ресурси за изпълнение на дадено решение; степента, в която се отчитат интересите на вътрешната опозиция в партията, на електората, на публичния интерес.

Използвана литература:

1. Асенов, С. Политическите партии. Теоретични и практически аспекти. С., Авангард Прима, 2010.

2. Канев, Д., Т. Буруджиева, Л. Канева, И. Николов, А. Тодоров, Мениджмънт и комуникация в политиката. С., Фондация „Фридрих Еберт“, 2006.

3. Неков, М. Организационно развитие и вътрешнопартийна демокрация в основните политически партии в България от 1989-2014 година. С., автореферат, 2019, file:///C:/Users/hp/Downloads/avtoref-publ-Momch-Nek.pdf, Достъпно на 18.04.2023 г.

4. Политическите партии във функционирането на демокрацията в България // Политически изследвания, бр. 1 – 2, 2009, с. 87 – 104.

5. Устав на Българска социалистическа партия, <https://bsp.bg/files/attachments/2018/10/02/823340730aaf037576255313c87408f7.pdf>, Достъпно на 18.04.2023 г.

6. Устав на Движение за права и свободи, <https://www.dps.bg/za-dps/ustav.html>, Достъпно на 18.04.2023 г.

7. Устав на ПП „ГЕРБ“, https://www.politicalpartydb.org/wp-content/uploads/2023/03/Bulgaria_GERB_2022.pdf, Достъпно на 18.04.2023 г.

8. Устав на политическа партия „Продължаваме промяната“, https://promeni.bg/wp-content/uploads/2022/11/pp_ustav_34_2022.pdf, Достъпно на 18.04.2023 г.

9. Carty, K. Are political parties meant to be democratic? In: Cross, W., Katz, R. (eds.) *The Challenges of Intra-Party Democracy*. Oxford: Oxford University Press, 2013, pp. 11 – 26.

10. Cross, W., Pilet, J. B., Parties, leadership selection and intra-party democracy. In: Cross, W., Pilet, J.B. (eds.) *The Politics of Party Leadership*. Oxford: Oxford University Press, 2015, pp. 165 – 173.

11. Kirchheimer, O. The transformation of the Western European party system. In J. La Palombara & M. Weiner (Eds.), *Political parties and political development*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1966, pp. 177 –200.

12. Mair, P. *Ruling the void: the hollowing of western democracy*, London, New York: Verso, 2013.

13. Michels, R., *Political parties: A sociological study of the oligarchic tendencies of modern democracy*. New York: *The Free Press*, 1962.

14. Scarrow, S., Webb, P., Poguntke, Th. Intra-party decision-making in contemporary Europe: improving representation or ruling with empty shells? // *Irish political Studies*, Vol. 37, Issue 2, 2022, pp. 196-217, <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/07907184.2022.2046430>, Accessed on 18.04.2023.

15. Webb, P., Poguntke, T. & Kolodny, R. The presidentialization of party leadership? Evaluating party leadership and party government in the democratic world. In L. Helms (Ed.), *Comparative political leadership*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012, pp. 77 – 98.

Рецензент: гл.ас. д-р Ралица Велева

СЪЩЕСТВЕНИ ЛИЧНОСТНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗА ФОРМИРАНЕ ЛИЧНОСТТА НА ЛИДЕРА В ОБЩИНСКАТА АДМИНИСТРАЦИЯ НА ТЕРИТОРИЯТА НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

Лорета Трайкова, докторант
в катедра „Управление“, УНСС

e-mail: loreta.traykova@unwe.bg

Резюме: Целта на статията е да изследва и представи съвкупността от съществени личностни характеристики, необходими за формиране на лидера в общинската администрация в Република България. Използвани са данни от самостоятелно онлайн анкетно допитване сред кметовете в общините на територията на Република България, както и районните кметове на градовете София, Пловдив и Варна. Акцент ще бъде поставен на един от въпросниците, използвани при изследването. Той включва въпроси, групирани в пет градивни блока и е насочен към разкриването на различни аспекти от личността на човека, които формират неговия личностен профил. Методите за анализ, които са използвани са метод на групировките, изчисляване на средна аритметична величина и проверка на статистически хипотези. Анализът идентифицира съществените личностни характеристики, които са изведени въз основа на попълнените въпросници от кметовете. Наблюдават се статистически значими различия по пол основно по отношение на градивен блок „Емоции“.

Ключови думи: съществени личностни характеристики; лидерство; фактори на личността; лидер; общинска администрация

JEL: H10; H79; R500

ESSENTIAL PERSONAL CHARACTERISTICS FOR FORMING THE PERSONALITY OF THE LEADER IN THE MUNICIPAL ADMINISTRATION OF THE TERRITORY OF THE REPUBLIC OF BULGARIA

Loreta Traykova, PhD Student,
Department of Management, UNWE

e-mail: loreta.traykova@unwe.bg

Abstract: *This article aims at exploring and presenting a set of essential personal characteristics necessary to form the leader in the municipal administration in the Republic of Bulgaria. It uses data from a specially-designed online survey among the mayors in the municipalities on the territory of the Republic of Bulgaria, as well as the regional mayors of the cities of Sofia, Plovdiv and Varna. In this article, the focus will be on one of the questionnaires used in the study. It includes questions grouped in five building blocks and aims at revealing different aspects of the person's personality who form his/her personal profile. The methods of analysis that are used are descriptive statistics, the calculation of mean values, and the testing of statistical hypotheses. The analysis identifies the essential personality characteristics that are derived on the basis of the completed questionnaires by the mayors. Statistically significant differences in gender are observed mainly in terms of the Emotionality building block.*

Key words: *essential personal characteristics; leadership; personality factors; leader; municipal administration*

JEL: *H10; H79; R500*

Въведение

Управлението като основна част от всяка организационна структура е насочено към координиране на дейностите и насочване на усилията на членовете на екипа към постигане на целите на организацията. Този процес не би бил ефективен без активното участие на личност, наречена лидер. Лидерството е един от основните и неизбежни елементи на ефективното управление. То се проявява изключително в междуличностните отношения, като се основава на идеята последователите да приемат поставените организационни цели като свои собст-

вени. През последните години категорично е възприето схващането, както в теорията, така и в практиката, че ефективното управление е невъзможно без лидерството.

През годините много изследователи от различни дисциплини (психология, етика, педагогика и други) са търсили отговор на въпросите, свързани с това каква е комбинацията от качества, които трябва да притежава един човек, за да бъде лидер. До този момент, обаче, няма еднозначен отговор на този въпрос. Поради това, настоящата статия си поставя за цел да изследва съвкупността от съществени личностни характеристики, необходимо за формиране на лидера на примера на общинската администрация в Република България.

Актуалността на темата за лидерството и личностните характеристики, които трябва да притежава лидера, разгледана в статията е обоснована от факта, че не всеки човек, заемащ ръководна длъжност, умее да води – за това са необходими определени личностни качества и социални умения. От друга страна – за да се проявят лидерските качества и умения, е необходима група от хора, чиято съвместна дейност изпитва потребност от вътрешен организатор.

Фокусът на настоящата статия е насочен към изследване на феномена „лидерство“ в публичната администрация в България и по-конкретно изследване и представяне на съвкупността от съществени личностни характеристики, необходими за формиране на лидера на примера на общинската администрация в Република България. Причината поради, която изследването е ориентирано към този сектор на обществения живот е, че беше установено, че в България няма задълбочени изследвания в тази сфера (има само изследвания за лидерски стилове на управление, които са провеждани в частния сектор или във военна среда (напр. Димитров & Карастоянов 2012, Манолов 2011; Петкова – Гурбалова 2020, 2021; Радев 2020; Стоянова 2015) кметовете на общини и райони се избират мажоритарно, предимно заради личностните качества, които притежават, те са тези, които пряко взаимодействат с гражданите и решават техните проблеми. Допълнителен мотив за избор на този сектор беше и нестабилната политическа среда в България през последните няколко години. Съвкупността от всички тези фактори в значителна степен се доближава до теоретичните постановки на феномена „лидерство“.

1. Теоретична основа на проблема

През годините въпросите за значимостта на съществените личностни характеристики, които формират личността на лидера са обект на теоретичен анализ от различни концептуални направления. Въпреки своите различия, те се обединяват около тезата за липсата на универсални лидерски характеристики и стилове на поведение (Илиев, 2016). В световен мащаб и до днес се отделя по-голямо внимание на лидерските стилове на поведение, отколкото на личностните характеристики на лидера (Иванов, 2014).

Често лидерството се разглежда в две направления формално (лидера оказва влияние върху поведението на хората от гледна точка на заемащата от него длъжност в организацията) и неформално (лидера влияе върху последователите си чрез притежаваните качества и умения, признавани от тях). Следва да отбележим, че една от отличителните черти на лидерството като феномен е, че по правило в преобладаваща степен то се изгражда на неформална основа, т. е. не е задължително лидерството да притежава йерархична характеристика (Кузманова, xxxx).

В социалната психология, теорията на организационното поведение, теорията на социалните организации и социалното управление е възприето, че лидерът е човек, който неформално се признава и приема от групата, за да я организира и ръководи. „Лидерът“ се различава от понятието „ръководител“, което се отнася за формален субект, овластен да организира и управлява на нисши, средни и висши нива (Иванов, 2014).

Установени са няколко групи теории, отнасящи се до феномена „лидерство“. Приема се, че теорията за чертите на лидера е възникнала първа и може да се разглежда като първи опит за създаване на обяснителен модел за феномена „лидерство“ в теорията на социалната психология.

През двадесетте години на миналия век социални психолози от Америка, привърженици на „теорията за чертите на лидера“, полагат усилия да преведат на експериментално равнище постиженията на тази теория. К. Бърд съставя списък от 79 лидерски черти, с цел експериментална проверка на достоверността на теорията за чертите на лидера (Иванов & Чавдарова, 2013).

Привържениците на теорията за чертите определят няколко групи базови характеристики, които трябва да притежава лидерът: физически здрав – млад човек (най-много до средна възраст), енергичен, борбен, висок, строен; социално оформен – добре образован, изявен, напреднал, очарователен, тактичен, популярен, ориентиран към сътрудничество; личностно изграден – адаптивен, упорит, емоционално стабилен, доминиращ, самоуверен; поведенчески ефективен – целеустремен, изпъкващ сред другите, поемащ отговорности, инициативен, ориентиран към резултатите. Макс Вебер отделя особено внимание на притежаването на харизма, като съществена личностна характеристика, присъща на лидера. Освен тях като най-характерни качества на лидерите са изведени порядъчност; компетентност; ентузиазизираност; дружелюбност; комуникативност; увереност в себе си; гъвкаво мислене; съпричастност; остър ум; професионализъм; силна воля; разбиране на хората и тяхната психика и други. Списъкът с положителни лидерски качества непрекъснато се разширява, а тяхната връзка с уменията и способностите на лидера невинаги е еднозначна. Иванов извежда като съществени личностни характеристики на лидера: инициативност; гъвкавост и бдителност; съзидателност и творчество; честност; амбициозност и потребност от нови постижения; уравновесеност; смелост; стремеж към превъзходство; увереност в себе си; чувство за отговорност; независимост и самостоятелност; настойчивост и упоритост. Според него лидерът пробужда съзнанието на хората; показва печелившите направления на дейностите; постига високи резултати; дава пример как да се действа; извлича ползи за себе си и за хората около себе си (Иванов, 2014).

Проведените изследвания върху поведението на изтъкнати лидери от последното столетие достигат до становището, че съвременните лидери се определят като такива, ако притежават следните способности за управление: управление на вниманието; управление на идеите; управление на доверието; самоуправление. Посочените черти са характерни за лидерите на XX век. Все повече популярност придобива тезата, че ефективността на лидерите зависи от притежаването на основни човешки качества. Преобладаващо, това са физическата и емоционалната стабилност и издръжливост, ясното осъзнаване на мисията си и тази на общността. Смята се, че чрез наличието на съвкупността от тези характеристики по-лесно биха се насочвали и уп-

равлявали хората за успешно изпълнение на поставените задачи (Илиев, 2016).

Акцентът в обяснителния модел на ситуационната теория е поставен върху значимостта на конкретните ситуации, които възникват в процеса на съвместната дейност в организацията. Тази теория не отхвърля цялостно теорията за чертите на лидера и в частност значимостта на личностните качества. Това е така, защото решаването на конкретна ситуация, дори и да не е свързана с притежаването на конкретни личностни черти е свързано в известна степен с притежаването на определени умения.

Синтетичната теория като обяснителен модел за лидерството се разглежда като пример за осъществяване на синтез между теорията за чертите на лидера и ситуационната теория. Тази теоретичен модел се основава на функционирането на междуличностните отношения между членовете, а признанието за лидер получава този член, който умее най-добре да регулира и организира тези междуличностни отношения (Иванов & Чавдарова, 2013).

Въпреки скептичните възгледи за обучението и възпитанието на лидерски качества съвременната наука дефинира една съвкупност от актуални умения, които са необходими за успешната работа на лидера, сред които са: вземане на делови решения; комуникации; водене на преговори и постигане на консенсус; поставяне на приоритети; работа в екип; цифрова грамотност; владене на чужди езици и други. В следствие на това се приема, че обучението на изброените умения, съчетано с развиване и използване на наследствените способности, е предпоставка за формиране на лидерска идентичност (Иванов, 2014). Друг фактор, който се изтъква от науката е личното участие в изпълнение на поставените задачи. То се приема като пример за последователите и може да бъде определено като израз на поведенческо влияние (Илиев, 2016).

И до днес все още актуален е въпросът „Лидерите се раждат или се изграждат?“. Отговорът е и двете, тъй като всеки човек се ражда със силни страни и със слабости в различни сфери. Всеки човек се ражда с определени когнитивни способности, които могат да се развиват, но в границите на собственото ни ДНК. Същото се отнася и до лидерските умения – има определени черти, с които човешкото същество

може да се роди и които биха били от полза за един лидер. Всички си приличаме, но всеки е различен (Уилинк, 2021).

2. Методи

Използвани са данни от самостоятелно онлайн анкетно допитване, изпратено да всички кметове в общините на територията на Република България (265), както и до районните кметове на градовете София, Пловдив и Варна (общо 35) за управленски мандат 2019 – 2023 г. Общата численост на генералната съвкупност е 300 човека. Изследването стартира през м. юни 2022 г., като към момента на изготвяне на статията, са получени отговорите на 50 от кметовете – 41 мъже и 9 жени, т.е. изследването покрива 16,70% от всички единици в генералната съвкупност. Като затруднение при провеждане на изследването може да бъде посочено осъществяването на личен контакт с всички кметове на общини и райони в България. Трябва да се подчертае, обаче че наред с ограниченията, с които се сблъскват онлайн изследванията в България, те се отличават и с много предимства (Alexandrova, 2022).

В настоящата статия акцент ще бъде поставен на един от въпросниците, използвани при изследването. Въпросникът е стандартизиран, включва 30 затворени въпроси и е насочен към разкриването на пет различни аспекти от личността на човека, които формират неговия личностен профил. Всеки от тези аспекти се състои от по 6 твърдения. По-конкретно, става дума за „Воля“ (включва твърдения, касаещи решителността, настойчивостта и независимостта на личността), „Енергия“/„Темперамент“ (включва твърдения, отнасящи се до ентузиазъм, общителност и включеност), „Отношение към хората“/„Отвореност към нов опит“ (включва твърдения, мерещи откритост, искреност, топлина и щедрост), „Контрол“/„Сътрудничество“ (включва твърдения, отнасящи се до организираност, ред и самодисциплина) и „Емоции“ (тя взаимодейства с останалите четири фактора и се отразява на устойчивостта на стрес, увереността и емоционалното състояние).

Отговорите на всеки въпрос се дават чрез 5-степенна Ликертова скала от 1 „Твърдението е изцяло невярно за Вас и не сте съгласни с него“ до 5 „Твърдението е напълно вярно за Вас и сте абсолютно съгласни с него“.

Въпреки малкия брой изследвани случаи, скалите на петте аспекта на личността показват добри психометрични свойства. По-конкретно надеждността на скалата за „Воля“, измерена чрез Кронбах алфа, е 0,79. За „Енергия/Темперамент“, този коефициент е 0,68, а за „Отношение към хората“, за „Контрол/Сътрудничество“ и за „Емоции“ е 0,46. Формулярът „Моят личностен профил“ (електронна анкета по имейл с препратка (електронен адрес) към HTML – уеб базирана анкетна карта) изследва личното мнение по редица въпроси. Проектиран е да разглежда онези аспекти от личността на човека, които са сравнително стабилни и постоянни, и които правят човек това, което е. От тази картина за съответния човек като личност могат да се развият някои идеи за начина, по който е вероятно да реагира или да се държи в различни ситуации. Обобщаването на резултатите ще представи тези идеи, но от съответната личност ще зависи как да ги развие и прилага в бъдеще.

Изборът на този въпросник е обоснован от факта, че разкрива факторите на личността, считани от психолозите за петте основни „градивни блока“ на личността. Всеки човек притежава в определена степен от всеки фактор и именно този модел от стойности дава общата картината (Фасет личностен профил Sample Profile, 2016). Следвайки този модел, сборът на отговорите на всички твърдения, отнасящи се до един аспект са разделени на бройката на включените твърдения.

Методите за анализ, които са използвани при обработване на резултатите са метод на групировките, изчисляване на средна аритметична величина и проверка на статистически хипотези чрез използването на Т тест, който е подходящ метод за сравняване на средни аритметични величини (Гоев и кол., 2019).

3. Резултати

С цел извеждане на съществените личностни характеристики на лидерите в общинската администрация бяха обработени резултатите от индивидуалните въпросници и обобщени по градивни блокове. Резултатите са показани в таблица 1.

Таблица 1

Резултати от изведените съществени личностни характеристики по градивни блокове

Градивни блокове	Високи стойности	Брой от анкетираните	Ниски стойности	Брой от анкетираните
Емоции	По-непостоянни и непредсказуеми; емоционални; лесно се разстройват; притесняват се повече и е възможно да бъдат по-неуверени в себе си; нуждаят се от повече подкрепа и насърчаване.	13	Постоянни и предсказуеми; не се объркват или паникьосват; реагират според ситуацията; имат добър емоционален самоконтрол и овладяност.	37
Енергия/ Темперамент	Енергични; будни; активни; предприемчиви; влиятелни; ентузиастични; общителни; конкурентни; обичащи забавленията и контактите; оптимистични са и се вълнуват от нови начинания.	<u>50</u>	По-тихи; умерени; по-резервирани; сериозни; скептични; поверителни; трудно се ентузиастичират; предпочитат да работят самостоятелно и да общуват в по-ограничен кръг от познати.	-
Отношение към хората/ Отвореност към нов опит	Искрено позитивни към другите; топли и подкрепящи; откликващи на нуждите на другите; състрадателни и разбиращи; отворени и отзивчиви към нови идеи; самоотвержени са и са готови да жертват собствените си интереси за другите.	48	По-прагматични и делови; бързо идентифицират възможности и се възползват; бързо вземат решения и не се объркват от други алтернативи; конвенционални, емоционално хладни и сдържани; имат консервативни възгледи и предпочитат познатото пред новостите.	2

Продължение

<p>Контрол/Сътрудничество</p>	<p>Харесват реда, структурата, планирането и предпочитат да мислят в перспектива; могат да изпитат сериозен дискомфорт и разочарование, ако другите не споделят тяхното разбиране за правилно и грешно поведение; добросъвестни; лоялни; етични; на тях може да се разчита.</p>	<p><u>50</u></p>	<p>По-небрежни и безгрижни; склонни са да живеят за мига; приемат нещата според ситуацията; либерални във възгледите си; логични, дистанцирани и скептични към намеренията на другите; предпочитат да се конкурират.</p>	<p>-</p>
<p>Воля</p>	<p>Доминиращи; ангажирани; решителни; ориентирани към целта; независими; не проявяват гъвкавост в разбиранията си.</p>	<p><u>50</u></p>	<p>Проявяват упорство; по-гъвкави; склонни да изслушват.</p>	<p>-</p>

Източник: Създадено от автора по: Маламова, Л., 2019 г., презентация „Лична ефективност“, „Институт за публична администрация“, София База: 50

Въз основа на получените резултати от всеки въпросник и методологията за обобщаване на резултатите от оригиналния въпросник са идентифицирани четири личностни типа, които са изведени на база десет стила на поведение и са представени в таблица 2.

Таблица 2.

Личностни типове, според стила на поведение

ТИП, СПОРЕД СТИЛА НА ПОВЕДЕНИЕ										Мъже	%	Жени	%	Общо	%	
I.	Оптимистичен	Адаптивен	Сговорчив	Целенасочен	Социален	Сърдечен	Продуктивен	Прогресивен	Любознателен	Алтруистичен	34	68%	2	4%	36	72%
II.	Емоционален	Свърхчувствителен	Отстъпчив	Свърхконтролиращ	Социален	Сърдечен	Продуктивен	Прогресивен	Любознателен	Алтруистичен	5	10%	7	14%	12	24%
III.	Оптимистичен	Нечувствителен	Сговорчив	Целенасочен	Масов	Сърдечен	Продуктивен	Традиционен	Прилежен	Алтруистичен	1	2%	0	0	1	2%
IV.	Емоционален	Неадаптивен	Отстъпчив	Свърхконтролиращ	Масов	Сърдечен	Продуктивен	Традиционен	Прилежен	Алтруистичен	1	2%	0	0	1	2%

Източник: Създадено от автора

База: 50

Резултатите показват, че **първият тип личностен профил** е характерен за 36 от анкетираните кметове (72% от общо анкетираните), като от тях 34 (68%) са от мъжки пол, а 2 (4%) са от женски пол. Съществените личностни характеристики, присъщи на този личностен тип са: позитивни; намират оригинални решения, правят планове за бъдещето; спокойни и аналитични; търсят вариант за постигането на взаимно приемлив компромис; имат ясни цели; обичат да се изказват на публични форуми и събрания; да участват в дискусии; ценят общуването с другите; могат да бъдат проводници на новото; любознателни. Могат да подценяват заплахите и рисковете.

Втори тип личностен профил е характерен за 12 от анкетираните кметове (24% от общата съвкупност от 50 изследвани), от които 5 мъже и 7 жени. Съществените личностни характеристики, присъщи на този личностен тип са: нервни; прибързани; спонтанни; прекалено емоционални; лесно раними и уязвими; прекалено амбициозни и перфекционисти; обичат да се изказват на публични форуми и събрания; да участват в дискусии; ценят общуването с другите; могат да бъдат проводници на новото.

Трети и четвърти тип личностни профили са единични случаи, като кметовете с тези тип профили са от мъжки пол. Съществените личностни характеристики, присъщи на трети личностен тип са: правят планове за бъдещето; предпочитат проблемно – фокусираните стратегии за справяне със стреса; непрекъснато търсят вариант за

постигането на взаимно приемлив компромис; имат ясни цели, които се стремят да постигнат независимо от трудностите и проблемите; ценят общуването с другите; привърженици на статуквото; прилежни и старателни. Личностните характеристики на четвърти тип личностен профил са: нервни; прибързани; спонтанни; тревожни; лесно раними и уязвими; прекалено амбициозни и перфекционисти.

Като общи съществени личностни характеристики, присъщи на четирите лидерски профила могат да бъдат посочени: истински ценят общуването и приятелството с другите; винаги са готови да установяват нови междуличностни връзки; бързо се привързват и отделят много време и внимание, за да поддържат широката си мрежа от социални контакти; грижат се за груповата кохезия и да разрешават възникналите противоречия; много ефективни и могат да работят бързо; системно допринасят за постигането на високи групови резултати; подредени; дисциплинирани; имат силна воля и са склонни да насочват усилията и енергията си за постигането на значими за групата цели.

В таблица 3 са представени процентното съотношение и абсолютните стойности, разделени по полов признак и общо за всеки от десетте стила на поведение, за всеки от четирите типа личностни профили.

Таблица 3.

Личностни стилове на поведение по пол

Стил на	Личностен тип	Мъже	%	Жени	%	Общо	%
<i>Справяне с предизвикателствата</i>	Оптимистичен	35	70%	2	4%	37	74%
	Емоционален	6	12%	7	14%	13	26%
<i>Справяне със стреса</i>	Адаптивен	34	68%	2	4%	36	72%
	Свърхчувствителен	5	10%	7	14%	12	24%
	Нечувствителен	1	2%	-	-	1	2%
	Неадаптивен	1	2%	-	-	1	2%
<i>Решаване на междуличностните противоречия</i>	Сговорчив	35	70%	2	4%	37	74%
	Отстъпчив	6	12%	7	14%	13	26%

Продължение

Постигане на целите	Целенасочен	35	70%	2	4%	37	74%
	Свръхконтрол иращ	6	12%	7	14%	13	26%
Интересите	Социален	39	78%	9	18%	48	96%
	Масов	2	4%	-	-	2	4%
Поведение в междуличностните отношения	Сърдечен	41	82%	9	18%	50	100%
Активността	Продуктивен	41	82%	9	18%	50	100%
Социално поведение	Прогресивен	39	78%	9	18%	48	96%
	Традиционен	2	4%	-	-	2	4%
Придобиване на нов опит	Любознателен	39	78%	9	18%	48	96%
Работа в екип	Прилежен	2	4%	-	-	2	4%
	Алтруистичен	41	82%	9	18%	50	100%

Източник: Създадено от автора.

База: 50

От данните, изложени в таблица 3 е видно, че има 100% съвпадение в три стила на поведение – поведение в междуличностните отношения; активността и работа в екип. В тези три стила на поведение не се забелязват различия по пол и в четирите типа личностни профили.

Проверката на хипотези за различия по пол между средните стойности по петте градивни блока (таблица 4) показва, че е налице съществена (статистически значима) разлика по полов признак, при равнище на значимост ($p < 0.01$) единствено по отношение на градивен блок „Емоции“ (мъже – 2.25; жени – 2.91).

Таблица 4.

Резултати от проверката на хипотези

Аспекти на личността	Пол	Mean	St. Dev.	t	df	p
Емоции	Мъж	2.25	.495	-3.17	48	0.001
	Жена	2.91	.821			

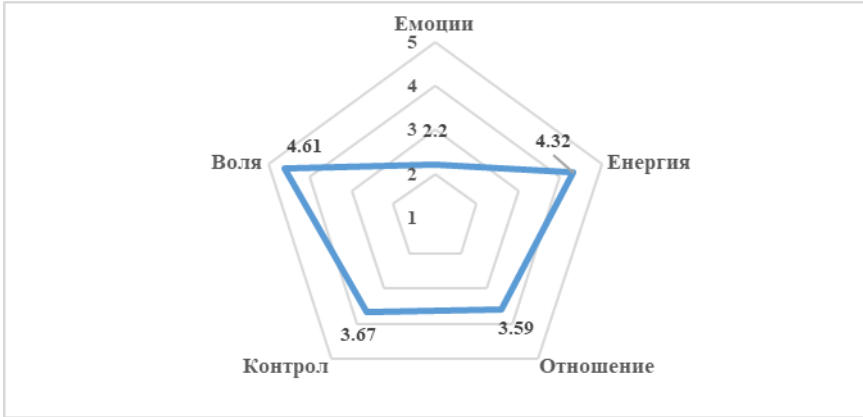
Продължение

Енергия	Мъж	4.32	.473	0.01	48	0.505
	Жена	4.31	.395			
Отношение към хората	Мъж	3.65	.568	-0.58	48	0.283
	Жена	3.78	.635			
Контрол	Мъж	3.80	.518	0.32	48	0.626
	Жена	3.74	.450			
Воля	Мъж	4.60	.516	0.42	48	0.663
	Жена	4.52	.460			

Източник: Създадено от автора.

База: 50

На фигура 1 са представени средните стойности по градивни блокове общо за мъжете и жените, а на фигура 2 са представени различията по пол, които изпъкват по градивни блокове. Най-високи средни стойности се наблюдават при градивен блок „Воля“ – 4.61, а най-ниски средни стойности се наблюдават при градивен блок „Емоции“ – 2.2.

Фигура 1. Средни стойности общо

Фигура 2. Средни стойности мъже – жени

Към момента не се наблюдават статистически значими разлики в градивните блокове по критерии малка, средна и голяма община и по критерий община – район.

4. Дискусия

Всеки човешки индивид се отличава с различни интелектуални, когнитивни и ефективни особености, чиято съвкупност определя неговата личност. Тази съвкупност от качества се променя непрекъснато в зависимост от биологичното съзряване на индивида, личния, социалния и професионалния опит.

Анализът идентифицира четири типа личностни профили и съответните съществени личностни характеристики, които са изведени въз основа на попълнените въпросници от кметовете, приели да участват в изследването. Наблюдават се значителни прилики, присъщи за четирите типа, като има и някои различия. Резултатите могат да бъдат обяснени в известна степен с различните културни контексти, в които се правят изследванията на лидерството, както и с това, че в случая се изследват конкретни лидери и конкретен тип публичен сектор – общинска администрация, а това предполага специфичен тип организационна култура. От получените до момента резултатите е видно, че сред кметовете на общини и райони в Република България преобладава един от типовете личностен профил (първи тип – лидери, притежаващи личностни характеристики като позитивни; намират оригинални решения, правят планове за бъдещето; спокойни и аналитични; имат ясни цели; обичат да участват в дискусии; ценят общуването с другите; могат да бъдат проводници на новото; любознателни).

Проверката на хипотези по пол, която беше направена по отношение на различни аспекти на личността установи статистически значими различия по пол по отношение на градивен блок „Емоции“. Това позволява да се направи извода, че кметовете от женски пол са по-емоционални като личности от кметовете от мъжки пол. Това най-вероятно се проявява и в лидерските им способности. Този извод обогатява предишни изследвания, които макар и не конкретно за публичния сектор или не специално проведени в България, показват, че от една страна, съществуват различия в лидерските стилове на мъжете и жените (напр. Tremaine, 2000; Петкова-Гурбалова, 2013), а от друга, застъпват тезата, че изследванията трябва да разглеждат ли-

дерството като емоционален и релационен процес (напр. Game, 2008; Brandão, 2016).

Заклучение

Разработената статия е насочена към изследване на съществените личностни характеристики, които помагат на една личност в рамките на общинската администрация в България да бъде определяна и възприемана като лидер. Анализът идентифицира четири типа личностни профили и съответните личностни характеристики. Наблюдават се различия по пол основно по отношение на градивен блок „Емоции“. Въз основа на изведените личностни черти и поведение на изследваните кметове може да се изгради профил, чрез който да бъдат селектирани кандидатите за обществени позиции.

Въпреки това трябва да се посочи, че изследването има своите ограничения. Едно от тях е свързано с обема на реализираната извадка – 50 кмета. На второ място, трябва да се има предвид, че личностните черти са изследвани само с един инструмент. Възможно е да има различия при използването на различни инструменти. Също така следва да се има предвид, че кметовете от мъжки пол преобладават на територията на страната. Друго ограничение е начинът на провеждане на изследването – чрез online допитване и невъзможността за личен контакт с всички изследвани единици. Освен това в изследването не са включени кметове на кметства и кметски заместници, както и служители на други ръководни позиции в общините като заместник – кметове и секретари. В бъдеще ще бъде изследвана взаимовръзката между личностните характеристики, лидерския стил на управление и на връзката между лидерството и емоционалната интелигентност, с цел по-широк поглед върху комбинацията от фактори, оказващи влияние върху формирането на личността на един лидер. Занапред може да се търси взаимовръзка и между личностните качества на кмета и финансовите и икономически показатели на съответната община. Не на последно място ще се търси връзката между съотношението лидерство – финансово и икономическо състояние на съответната община или район, и представяне на кмета и общината/района в публичното пространство, както и съотношението между притежаваните личностни характеристики и мандатността.

Използвана литература:

1. Гоев, В., В. Бошнаков, Е. Тошева, К. Харалампиев & В. Бозев. Статистически анализ в социологически, икономически и бизнес изследвания. София, ИК – УНСС, 2019.
2. Иванов, Д. Лидерство. София, „Сиела“, 2014.
3. Кузманова, М. Основи на управлението – втора част – нов, Университет за национално и световно стопанство. София, (xxxx).
4. Уилинк, Дж. Лидерство. Стратегия и тактика: полеви наръчник. София, LOCUS PUBLISHING, 2021.
5. Димитров, Д., Г. Карастоянов. „Адаптация на въпросник за лидерски стилове MLQ 5X за военна среда“, „Психологични изследвания“, 2012, с. 143 – 164.
6. Иванов, И., В. Чавдарова. Лидерство и харизма“, Библиотека Диоген 2013, 2013, том 21, бр. 1. Велико Търново, Университетско издателство „Св.св. Кирил и Методий“, с. 77 – 120.
7. Илиев, Цв. „Лидер и лидерство – същност и теоретични конструкции“, Научни трудове, 2016, Международно висше бизнес училище – Ботевград, с. 159 – 179.
8. Маламова, Л. презентация „Лична ефективност“, „Институт за публична администрация“, 2019 г., София.
9. Манолов, Г. „За лидерството в политиката“, Годишник – Висше училище по сигурност и икономика, том VIII, Пловдив, 2011, Принта – КОМ – Смолян, с. 111 – 123.
10. Петкова-Гурбалова, И. „Лидерски стил на мъже и жени ръководители в България“, Дисертационен труд. София, СУ „Свети Климент Охридски“, 2013.
11. Петкова-Гурбалова, И. Съвременни модели за описване и изследване на лидерството. Втора част. Годишник на стопанския факултет. София, СУ „Св. Климент Охридски“, 2020, том 18, с. 107 – 130.
12. Петкова-Гурбалова, И. Е. Лидерство: предизвикателства и възможности“, Годишник на стопанския факултет. София, СУ „Св. Климент Охридски“, 2021, том 20, с. 57 – 74.
13. Радев, К. Трансформационно лидерство и корпоративно предприемачество: инструмент за устойчиво развитие в условията на индустрията 4.0, Годишник на департамент „Администрация и управление“, том 5, 2020, с. 198 – 227.

14. Стоянова, Т. Колкото повече теории за лидерството – толкова по-малко успешни лидери у нас, Годишник на департамент „Масови комуникации“, 2015.

15. Фасет личностен профил Sample Profile, дата на администриране: 13.03.2016, организация: Facet 5.

16. Alexandrova, S. Gathering Empirical Information for Quantitative Research in an Online Environment. Postmodernism Problems“, 12(3), 2022, p. 418 – 440.

17. Brandão, C. The good parent metaphor: contributions to understand leadership processes. Leadership and organization development. Book of Papers, International scientific conference, Kiten, Editors: Ilieva, S., Markovic, M., Yankulova, Y., 2016, p. 24 – 28.

18. Game, A. M. Negative emotions in supervisory relationships: the role of relational models. Human Relations, 61(3), 2008, p. 355 – 393.

19. Tremaine, M. Women mayors say what it takes to lead: setting theory against lived experience, Women in Management Review, Vol. 15, No. 5/6, 2000, p. 246 – 252.

Рецензент: гл.ас. д-р Калин Боянов

ПОДГОТВЕНИ ЗА ПАЗАРА НА ТРУДА: ИНОВАТИВНИ СТРАТЕГИИ ЗА ПРОФЕСИОНАЛНА РЕАЛИЗАЦИЯ

Спасимира Димитрова Давидова, докторант
в катедра „Публична администрация“, УНСС
e-mail: spasimira.davidova@unwe.bg

***Резюме:** В статията се анализира необходимостта от въвеждане на нови подходи в образованието, свързани с подготовката на младите хора за съвременния, динамичен пазар на труда. Авторът разглежда иновативни стратегии за подготовка на студентите във висшите учебни заведения. Чрез обзор на образователни сфери, сътрудничество с бизнес сектора и новаторски тенденции, статията дефинира стратегии, насочени към подобрене на подготовката за съвременната работна среда.*

Статията подчертава значението на преодоляване на пропастта между образованието и индустрията. С новаторския подход се подчертава важността на непрекъснатото обучение през целия живот и адаптивното мислене. Иновативните стратегии са от жизненоважно значение за подготовката на младите хора за съвременния пазар на труда. Тези стратегии не само създават основата за успешна кариера, но и формират устойчив подход към професионалното развитие.

***Ключови думи:** образование, иновативни стратегии, професионална реализация, пазар на труда*

***JEL:** I2, I23*

PREPARED FOR THE LABOR MARKET: INNOVATIVE STRATEGIES FOR PROFESSIONAL REALIZATION

**Spasimira Dimitrova Davidova, PhD student
at the Department of Public Administration, UNWE**

e-mail: spasimira.davidova@unwe.bg

***Abstract:** The article analyzes the necessity of introducing new approaches in education related to preparing young individuals for the contemporary, dynamic labor market. The author explores innovative strategies for students' preparation in higher education institutions. Through a review of educational domains, collaboration with the business sector, and innovative trends, the article defines strategies aimed at improving preparation for the modern work environment. The article emphasizes the importance of bridging the gap between education and industry. With an innovative approach, it underscores the significance of lifelong learning and adaptive thinking. Innovative strategies are crucial for preparing young people for the contemporary job market. These strategies not only lay the foundation for a successful career but also cultivate a sustainable approach to professional development.*

***Key words:** Education, Innovative strategies, Professional realization, Labor market*

***JEL:** I2, I23*

Въведение

В непрекъснато развиващия се пазар на труда, търсенето на кадри, притежаващи разнообразен набор от умения и с мисъл за бъдещето никога не е било по-ясно изразено. Тъй като традиционното кариерно развитие се променя, необходимостта от ориентиране в тази динамична среда налага преминаване към нови стратегии за професионална реализация. В тази статия биват изследвани иновативните подходи, като целта е да се разкрие и анализира как те ефективно могат да подготвят студентите във висшите учебни заведения за предизвикателствата и възможностите в рамките на съвременната работна сила. Чрез

навлизане в сферите на образованието, сътрудничеството с бизнеса и нововъзникващите тенденции, се дефинират иновативни стратегии, които не само подобряват подготовката за трудовия пазар, но и насърчават устойчивостта в лицето на непрекъснато променящия се професионална среда.

Необходимостта от иновативни стратегии се поражда от динамичния и сложен характер на съвременния пазар на труда, изискващ младите хора да бъдат гъвкави, адаптивни и добре подготвени за разнообразните предизвикателства и възможности, които им предстоят. Бързият технологичен напредък и постоянно развиващата се глобална икономика изискват младите хора да се адаптират бързо към промените, да придобиват нови умения и дигитална грамотност, да разполагат с межкултурни компетенции за сътрудничество в международни среди. Глобализацията и развиващия се пазар на труда в условия на дистанционна работа и гъвкави договорености увеличават конкуренцията и необходимостта от нови стратегии, които да осигурят конкурентно предимство на младите хора. Тези стратегии надхвърлят конвенционалните подходи, подобрявайки тяхната продаваемост и пригодност за заетост. Работодателите все повече ценят меките умения като комуникация, адаптивност и критично мислене. Иновативните стратегии се фокусират върху развитието на тези умения заедно с техническите компетенции, тъй като те са от решаващо значение за успеха на модерното работно място. Концепцията за една единствена кариера за цял живот намалява. Младите хора трябва да възприемат начин на мислене за учене през целия живот и адаптивност. Иновативните стратегии подчертават значението на непрекъснатото развитие на уменията, за да се отговори на изискванията на развиващите се индустрии. Иновативният подход насърчава предприемаческото мислене, насърчава креативността и способностите за решаване на проблеми и преодолява пропастта между образователните институции и изискванията на индустрията, за да се подсигури, че предоставените умения и знания са в съответствие с настоящите и бъдещи нужди на работодателите.

Основна цел на изследването е проучване за необходимостта от иновативни стратегии при подготовката за професионална реализация.

1. Възможности за кариерно развитие на студентите

1.1. Висше образование в България и кариерното развитие на студентите

За да бъде разгледана необходимостта от иновативни стратегии за подготовка за реализация на пазара на труда на завършилите висше образование в България, изследването предполага да бъде обобщена наличната информация относно показатели, свързани с ролята на висшето образование за кариерното развитие на студентите в страната. За целта на изследването ще бъдат използвани и анализирани резултатите за последните 5 години от Рейтинговата система на висшите училища в България, която отразява данни, събрани от 52-те висши учебни заведения в страната ни за 52 професионални направления (ПН).

Рейтинговата система на висшите училища в Република България включва показатели, свързани с кариерното развитие. За целта на изследването ще бъдат използвани следните показатели за най-предпочитаните професионални направления в периода 2019 – 2023 година:

- Приложение на придобитото висше образование и реализация по призвание (%)
- Безработица сред завършилите (%)

Показателят „Приложение на придобитото висше образование и реализация по призвание“ измерва процента на работещите на позиция, изискваща висше образование или заемащи длъжност по призвание сред осигурените лица, завършили професионалното направление в български висши училища през предходните 5 години по данни от НОИ и НАЦИД (лицата на граждански договор, самоосигуряващите се лица и земеделските производители не са взети предвид при изчислението). Според данните се наблюдава положителна тенденция през последните 5 години на покачване на общия процент на приложение на придобитото висше образование за страната. Същевременно има голямо различия в процента сред четирите професионални направления с най-много студенти. Докато почти всички студенти от направление „Медицина“ прилагат образованието си, то за направления „Икономика“ и „Администрация и управление“ е под 50%, което е и под средното за страната.

Таблица 1.

Приложение на придобитото висше образование и реализация по призвание по професионално направление за периода 2019 – 2023 г.

Професионално направление	2023	2022	2021	2020	2019
Икономика	44.92	43.31	42.13	40.69	40.62
Педагогика	76.5	74.56	75.98	76.53	75.97
Администрация и управление	46.39	43.32	42.58	40.73	40.16
Медицина	94.94	94.61	97.22	94.81	95.53
Общо за страната	59.4	54.03	52.98	50.98	50.27

Източник: Авторска по данни от Рейтингова система на висшите училища в България.

Вторият показател, който е разгледан, „Безработица сред завършилиите“, показва процент на официално регистрираните безработни сред завършилиите професионално направление в български висши училища през предходните 5 години, изчислен на базата на данни по данни от НОИ и НАЦИД.

Таблица 2.

Безработица сред завършилиите по професионално направление за периода 2019 – 2023 г.

Професионално направление	2023	2022	2021	2020	2019
Икономика	2.35	2.25	3.88	3.08	2.55
Педагогика	3.03	2.96	3.84	3.74	2.82
Администрация и управление	2.37	2.36	4.07	3.25	2.75
Медицина	0.38	0.16	0.29	0.41	0.23
Общо за страната	2.1	2.05	3.45	2.79	2.23

Източник: Авторска по данни от Рейтингова система на висшите училища в България.

Наблюдава се покачване на безработицата през 2021 година и спад до рекордно ниско равнище през 2022 от 2.05% независимо от негативните икономически ефекти, свързани с Ковид пандемията и вой-

ната в Украйна. Това е най-ниската регистрирана безработица сред завършилите откакто съществуват данни за този индикатор в Рейтинговата система. Както при показателя „Приложение на придобитото висше образование и реализация по призвание“, така и тук данните са различни по професионално направление. Сред направленията с най-много студенти „Медицина“ е с близка до 0% безработица, докато при останалите направления безработицата сред завършилите студенти и над общата за страната.

Въз основа на посочените данни може да бъде посочено, че в България се наблюдава относително продължителна тенденция за подобряване на показателите за реализация на завършилите на пазара на труда, включително:

- Делът на завършилите, които се реализират на позиция, за която се изисква висше образование, се е увеличил от 50% през 2019 г. до близо 60% през 2023 г.
- Безработицата сред завършилите намалява от 2.23% през 2019 г. до 2.1% през 2023 г.

Тази по-добра реализация на завършилите на пазара на труда съвпада с период на общо подобрене на показателите на българската икономика в условията на членство в ЕС. Пандемията от Ковид-19 не е успяла да прекъсне тенденцията на подобрене освен при безработицата, където отчетеното влошаване е само временно.

1.3. Предизвикателства пред висшето образование в България

Според двата основни показателя за приложение на висшето образование и безработица сред завършилите тенденцията е положителна и студентите се реализират по-добре на пазара на труда. Същевременно се отчитат значителни пропуски и възможности, които биха повлияли благоприятно и биха повишили в голяма степен кариерното развитие на студентите. Изследването открива различия в професионалната реализация в зависимост от професионалното направление на завършилите студенти. Някои направления имат висока степен на професионална реализация, докато други се сблъскват с предизвикателства и по-нисък процент на намиране на работа. Това подчертава наличието на пропуски и проблеми, свързани със съответствието между учебната подготовка и изискванията на пазара на труда и и показва, че има нужда от системен подход и сътрудничество между

висшите училища, студентите, работодателите и политиците, за да се подобри професионалната реализация на завършилите висше образование студенти в България.

В Стратегията за развитие на висшето образование в Република България 2021 – 2030 г. като предизвикателство, възникващо от промени извън сферата на висшето образование е посочена ускоряващата се динамика на пазара на труда, която променя изискванията към компетентностите, необходими за пазара на труда и води до промяна в търсените професии. Това води до разминаване между потребностите на пазара на труда и подготовката във висшите училища от гледна точка на знания, умения и компетентности, необходимост от осъвременяване на учебните планове и въвеждане на по-гъвкави форми на обучение. Засегнати са необходимостта от утвърждаване на ученето през целия живот, осигуряване на висококвалифициран академичен състав и въвеждането и управлението на съвременни дисциплини и специалности.¹

В оценка на програмата „Старт на кариерата“ в България, направена от Центъра за изследване на демокрацията през 2023 г., се посочват следните пречки, които студентите срещат при професионалната си реализация – „липса на професионален опит, недостатъчна информация за потенциални свободни работни места и слаб интерес от страна на работодателите да наемат неопитна работна ръка.“². Като една от основните причини за неактивността на младите хора на пазара на труда се посочва липсата на връзка между образованието и пазара на труда.³ Нереалистичните очаквания за заетостта на завършващите студенти, разминаванията с очакванията на бизнеса, свръхпредлагането на някои специалности, за които няма достатъчно търсене на пазара на труда, засилва необходимостта ти по-добра връзка между образованието и пазарната икономика, Оценка на

¹ Стратегия за развитие на висшето образование в Република България 2021 – 2030 г.

² Якова, Л., А. Политов. Мост между образование и пазара на труда. Оценка на програма „Старт на кариерата“ в България, 2023.

³ Институт за пазарна икономика, Оценка на младите хора, които не са заети, не учат и не се обучават, и препоръки за политиките за интеграция, 2022.

младите хора, които не са заети, не учат и не се обучават, и препоръки за политиките за интеграция, 2022 и пазара. Редица културни и социални особености също играят роля, като например късната възраст, на която младите хора напускат домакинствата на родителите си, като цяло ниската степен на мобилност на работната сила и слабото социално и икономическо развитие на някои региони в страната.

Предвид горепосочените данни може да се заключи, че са необходими нови, иновативни подходи, които да отговорят на ускоряващата се динамика на пазара на труда и да осигурят професионална реализация на студентите.

2. Иновативни стратегии за професионална реализация

Следните стратегически документи посочват целите за развитие на висшето образование в България до 2030 г.:

- Национална програма за развитие България 2030
- Стратегическа рамка за развитие на образованието, обучението и ученето в Република България 2021 – 2030
- Стратегия за развитие на висшето образование в Република България 2030

От всеки един от тези документи могат да бъдат изведени основните приоритети, по които работи и ще работи в бъдеще държавата, за да осигури висококачествено образование на студентите и конкурентно предимство на пазара на труда.

2.1. Национална програма за развитие България 2030

„Национална програма за развитие България 2030“ е рамков стратегически документ от най-висок порядък в йерархията на националните програмни документи, определя визията и общите цели на политиките за развитие във всички сектори на държавното управление, включително техните териториални измерения. В Приложение 1 на програмата като Ос на развитие 1. Иновативна и интелигентна България – Приоритет 1 – Образование и умения са посочени следните подприоритети и области на въздействие:¹

¹ План за действие за изпълнението на Националната програма за развитие на България 2030 за периода 2022 – 2024 г., с. 98 – 116.

Подприоритет 1.1 „Включване в образование“. Област на въздействие 1.1.В „Мотивация за учене“ – Мярка „Кариерно ориентиране на учениците“, която е насочена към осигуряване на система от достъпни и качествени услуги за системно кариерно ориентиране от ранна детска възраст, в училище и във висшите училища във връзка с успешната реализация на пазара на труда чрез отделяне на средства за кариерни центрове в училищното образование. Тази мярка представлява ключов елемент за укрепване на образователната система и подготовка на учениците за успешното развитие на пазара на труда. Ранното кариерно ориентиране предоставя възможност за запознаване с различни професионални пътища и възможности, както и за необходимите инструменти за успешното навлизане на пазара на труда. Отделянето на средства за кариерни центрове укрепва инфраструктурата за предоставяне на кариерни услуги. Този финансов подход подчертава важността на инвестиции в качествено кариерно ориентиране и предоставяне на ресурси за развитие и подобрене. С обединени усилия и ресурси в областта на кариерното ориентиране, образователната система може да стане по-ресурсно ефективна, а учениците – по-уверени и подготвени за успешно влизане и напредване в пазара на труда.

Подприоритет 1.3 „Качество на образованието“. Област на въздействие 1.3.Б „Приложимост на образованието за постигане на професионална реализация“ – Мярка „Интердисциплинарност и интегрираност на учебните програми. Връзка между средното и висшето образование и бизнеса. Профилна специализация на висшите училища. Подобряване на взаимодействието на училището с научните и бизнес среди чрез привличане на техни представители и прилагане на съвременни практически методи на обучение за укрепване на системата на професионалното образование и обучение и връзката с пазара на труда. Разработване на образователен модел, в който професионална гимназия е кооперирана с висше училище“. В хода на изпълнение на мярката се цели актуализиране на учебни планове и програми за професионално образование, сключване на договори между студенти и работодатели и изграждане на партньорства между средни и висши училища и бизнеса. Мярката е от решаващо значение за повишаване на качеството на образованието и постигане на успешна професионална реализация. Въвеждането на професионална специализация на

висшите училища допринася за по-ясното насочване на студентите към конкретни области, в които могат да развият специализирани умения и компетенции, повишавайки своята конкурентоспособност на пазара на труда. Използването на съвременен практически методи на обучение улеснява учебния процес и предоставя на студентите реален опит в съответствие със съвременните стандарти и технологични изисквания. Важна част от мярката е установяването на тясно партньорства между образователните институции и бизнеса. Това осигурява пряка връзка с пазара на труда, като допринася за адаптиране на образователните програми към актуалните нужди на работодателите. Целта от актуализацията на учебните планове и програми за професионално образование е да гарантира, че те отговарят на съвременните тенденции и изисквания на пазара на труда, подпомагайки студентите да придобият актуални и конкурентоспособни умения. Сключването на договори между студенти и работодатели подсилва връзката между образованието и бизнеса. Този механизъм предоставя възможност за стажове, практики и реални професионални опити, които са от съществено значение за успешния старт на студентите в своята кариера.

Подприоритет 1.4 „Учене през целия живот“. Област на въздействие 1.4.A „Разширяване на възможностите за учене през целия живот“ – Мярка „Образователна мобилност за граждани. Създаване на програми за достъп до учене през целия живот“. В хода на изпълнение на мярката се цели за ученици, студенти, стажанти, възрастни учещи младежи: повишена ефективност на ученето; повишена пригодност на заетост и подобрени перспективи за професионална реализация; инициативност и предприемачество; усъвършенствани чуждоезикови и/или цифрови компетентности повишена мотивация за участие в бъдещо образование. Мярката създава възможности за учебен в различни образователни среди, което ще обогати знанията и уменията, предоставяйки по-широко и разнообразно образование. Участието в мобилността не само увеличава теоретичните познания, но и предоставя практически опит в различни среди. Този практически опит подобрява пригодността на учащите се за бъдещи работни предизвикателства и повишава тяхната конкурентоспособност на пазара на труда. Образователната мобилност предоставя на учащите се възможността да изградят международни професионални мрежи и да разви-

ват своя кариерен път в глобален контекст, което допринася за подобрене на техните професионални перспективи. Опитът от учене в различни среди и култури стимулира инициативността и предприемачеството. Учащите се развиват като иновативни и адаптивни индивиди, готови да се справят с предизвикателствата в своята кариера. Включването в образователна мобилност предоставя уникална възможност за подобрене на чуждоезиковите и цифровите компетентности, което е от решаващо значение в света на глобалната комуникация и технологичния напредък.

В подприоритет 1.5 „Дигитализация и иновации в образованието“ е посочена нуждата от внедряване на модерни средства за обучение, осигуряване на образователни електронни ресурси, с което да се повиши качеството на образованието. Обърнато е внимание и на необходимостта от популяризиране и подкрепа на образователни иновации и иновативни училища. Въвеждането на модерни средства за обучение, като интерактивни технологии и онлайн ресурси, е от съществено значение за привличане и ангажиране на учениците. Този подход обогатява образователния процес и го прави по-достъпен и привлекателен. Дигитализацията подобрява качеството на образованието чрез създаване на по-динамични и интерактивни учебни среди. Този подход подкрепя иновативни методи на преподаване и учене, които отразяват съвременните изисквания на обществото. Популяризирането на образователни иновации стимулира креативността и адаптивността в учебните програми. Такива иновации подпомагат създаването на учебни сценарии, които по-добре отговарят на нуждите и предизвикателствата на учениците. Използването на технологии в образованието подготвя учениците с цифровите умения, които са от съществено значение в днешната информационна общественост.

2.2. Стратегическа рамка за развитие на образованието, обучението и ученето в Република България 2021 – 2030

В съответствие с визията и политиките по Приоритет 1 „Образование и умения“ на Националната програма за развитие България 2030 е разработена „Стратегическа рамка за развитие на образованието, обучението и ученето в Република България (2021-2030)“. Стратегическият документ е изготвен в синхрон с перспективите, заложени в актуални стратегически документи на глобално и европейско ниво. Във

връзка с кариерното развитие на младежите в стратегическата рамка се откроява приоритетна област „Реализация в професиите на настоящето и бъдещето“¹

В приоритетна област „Реализация в професиите на настоящето и бъдещето“ са дефинирани цели за прилагане на практики за постигане на качествено и иновативно професионално образование и обучение, отговарящо на динамичния пазар на труда чрез актуализиране на учебни планове и програми за адаптиране към промяна в структурата на професиите. Актуализирането на учебните планове и програми е от съществено значение, тъй като гарантира, че образованието отразява последните тенденции и отговаря на реалните нужди на пазара на труда.

Важна точка към тази област е необходимостта от провеждане на проучване сред работодателите на секторно, областно и национално ниво за потребностите на пазара на труда от необходимите умения и квалификации. Подобно проучване ще помогне да се изведат основните изисквания на работодателите, да се идентифицират различията между знанията и уменията, които образованието използва, с реално приложимите в практиката такива. Това ще допринесе при актуализирането на учебните планове и програми.

Цели се засилване на практическото обучение и допълнителната професионална подготовка в образователните институции, както и създаване и развитие на партньорства между бизнеса и образованието за провеждане на ученически практики, за споделяне на оборудване и обмен на ресурси. Практическото обучение и допълнителната професионална подготовка утвърждават учебния процес, предоставяйки учениците с практически умения и опит, който допълнен от партньорство с бизнеса, осигурява на младите хора реални възможности за професионална реализация.

Посочена е нуждата от разширяване на практическото обучение в реална работна среда, създаване на нови интердисциплинарни и интегрирани учебни планове и програми за нови професии, въвеждане на краткосрочни обучения в сътрудничество с бизнеса, научни и други образователни и обучителни институции, както и прилагане на

¹ Стратегическа рамка за развитие на образованието, обучението и ученето в Република България (2021 – 2030), с. 18.

механизъм за проследяване на реализацията на завършилите професионално образование и обучение.¹

Значителен принос за постигане на дефинираните цели би имал проект GRADE, финансиран по програма „Еразъм+“, който цели проследяване на професионалната реализация на дипломираните висшисти. Един от приоритетите на Европейската стратегия за университетите, представена от Европейската комисия на 18 януари 2022 г., е изследване на активната учебна среда по отношение на пригодността за трудова заетост. Стратегията е разработена съвместно с държавите членки и висшите училища и има за цел да подкрепи и да даде възможност на университетите да се адаптират към променящите се условия, да преуспяват и да допринесат за устойчивостта и възстановяването на Европа. Стратегията очертава поредица от приоритетни области за трансформация, включително развиване на подходящи умения, чието придобиване е важно за завършилите. Освен това стратегията очертава конкретни действия на ниво ЕС за подкрепа на сектора, включително предоставяне на възможност на висшите училища да развиват иновативни педагогически (например живи лаборатории). Основната цел на проучването Eurograduate е редовно да предоставя изчерпателни и сравними данни за всички завършили висше образование в Европа.

2.3. Стратегия за развитие на висшето образование в Република България 2030

Друг стратегически документ, засягащ връзката между образованието и професионалната реализация, е „Стратегия за развитие на висшето образование в Република България 2021 – 2030“. В стратегията са представени основните принципи и приоритети в развитието на системата на висшето образование и са определени конкретни цели, дейности и мерки за тяхното изпълнение. Като основни приоритетни области, свързани с кариерното развитие, са отличени следните: „Повишаване на качеството на висшето образование чрез осъвременяване на съдържанието, методите и формите на обучение“, „Ускорено модернизиране и дигитализиране на образователните подходи, методи и

¹ Стратегическа рамка за развитие на образованието, обучението и ученето в Република България (2021 – 2030), с. 38 – 39.

практики“, „Осигуряване на достъп до висше образование и учене през целия живот с високо качество, което подпомага личностното развитие и професионалната реализация“.¹ Голяма част от целите и мерките, посочени в стратегията се препокриват с вече посочените по-горе, което доказва необходимостта от въвеждането им – особено мерките, свързани с фокус съвместна работа на висшите училища с бизнеса и на актуализирането на предлаганите образователни програми спрямо търсенето на пазара на труда.

Тези приоритети съчетават традиционни и новаторски подходи, които поддържат студентите и професионалната им реализация в съвременното общество. Съсредоточаването върху качеството на образованието, дигитализацията и сътрудничеството с бизнеса създава основата за успешна кариера в динамичната и иновативна работна среда.

Заклучение

Анализът на посочените стратегическите документи показва необходимостта от промяна в образователните политики, за да се отговори на променящия се пазар на труда, както и знанията и уменията на студентите да отговарят на очакванията на бизнеса. Ясно се откроява необходимостта от по-засилено участие на представители на пазара на труда в образованието както от гледна точка актуалност на учебните планове, така и за по-голям досег на учащите до реалния бизнес. Дефинираните цели и мерки до 2030 г. предстои да бъдат прилагани на практика и едва след това ще може да се анализира дали са взети правилните мерки и дали са приложени по най-добрия начин на практика.

В заключение, изследването на иновативните стратегии за кариерно развитие подчертава тяхната незаменима роля в подготовката на младите хора за пазара на труда. Бързо променящата се пазарна среда изисква нови подходи за успех и устойчивост на работната сила. Иновативните стратегии, очертани в тази статия, вариращи от образователни модели за сътрудничество до насърчаване на учене през целия живот, служат като полагат основата за непрекъснат растеж, на-

¹ Стратегия за развитие на висшето образование в Република България за периода 2021 – 2030 година, с. 38

сърчавайки хората да се развиват спрямо непрекъснато променящите се изисквания на глобалната работна сила. Става ясно, че подготовката на по-младото поколение за пазара на труда изисква холистичен, адаптивен и изобретателен подход. Стремещът към подготвени кадри чрез иновативни стратегии е не само необходимост, но и трансформираща сила, оформяща бъдещето на професионалния успех.

Използвана литература:

1. Владимирова, К. За ролята и предизвикателствата за продължаващото обучение. Развитие на човешкия потенциал: от знания към компетенции, Икономически и социални алтернативи, 2020, бр. 3, с. 108 – 122.

2. Димитров, А. Висше образование в България – инструмент за ограничаване на „изтичането на мозъци“ от страната. Научни трудове на УНСС, 2021, бр. 1, с. 385 – 400.

3. Славеева, К. Изграждане на ефективна връзка „Образование – Наука – Бизнес – стратегическа цел и средство за повишаване на ефективността на разходите за висше образование, Бизнес управление, 2021, бр. 1, с. 5 – 22.

4. Якова, Л., А. Политов. Мост между образование и пазара на труда. Оценка на програма „Старт на кариерата“ в България, 2023.

5. Институт за пазарна икономика, Оценка на младите хора, които не са заети, не учат и не се обучават, и препоръки за политиките за интеграция. С., 2022.

6. Рейтингова система на висшите училища в България.

7. Национална програма за развитие България 2030.

8. Стратегическа рамка за развитие на образованието, обучението и ученето в Република България 2021 – 2030.

9. Стратегия за развитие на висшето образование в Република България 2030.

10. План за действие за изпълнението на Националната програма за развитие на България 2030 за периода 2022 – 2024 г., с. 98 – 116.

Рецензент: гл.ас. д-р Даниела Кръстева

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА КОРПОРАТИВНА ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ НА ДОБРОВОЛЧЕСТВОТО

Милена Здравкова Цаковска, докторант
в катедра „Публична администрация“, УНСС

e-mail: milena_zdravkova@unwe.bg

***Резюме:** Доброволчеството в съвременното общество се развива все повече в контекста на оценката за неговото проявление. Самата концепция за доброволчеството излиза от лоното на тихата и неразгласявана добрина и преминава към ниво, на което търси широка популярност, както като конкретни прояви и техния резултат, така и относно резултатите на организацията като цяло. Така, добрият пример се мултиплицира, като се дава възможност на по-широк кръг хора да получат информация за резултата от доброволческата дейност и нейния ефект.*

Тази тенденция се проектира и върху все по-дълбокото включване на доброволчеството като част от корпоративната култура. Инкорпорирването на доброволчеството в корпоративната сфера е израз на възможност за негово своеобразно институционализиране. То се изразява в очертаване на параметри на доброволческите изяви по отношение на нагласите за включване на служителите в тях, както и на описване на ролята и смисъла, които доброволчеството носи за обществото, за организацията и нейния имидж. На организационно управленско ниво това се реализира чрез включване на темата за доброволчество в компонентите на системите за управление на качеството в частност – в социалната отговорност. Тази тенденция се наблюдава както в частния сектор, така и в публичните организации.

***Ключови думи:** доброволчество, социална отговорност, стандарти за управление на качеството, управление на качеството в публичната администрация*

JEL: M14; L10; H83

OPPORTUNITIES FOR CORPORATE INSTITUTIONALIZATION OF VOLUNTEERING

**Milena Zdravkova Tzakovska, PhD student
in the Department of Public Administration**

e-mail: milena_zdravkova@unwe.bg

***Abstract:** Volunteering in modern society has developed more and more in the context of the evaluation of its manifestation. The very concept of volunteering tends to emerge from the bosom of quiet and undisclosed goodness and moves to a level where it seeks widespread popularity, both as specific events and their results, as well as the results as a whole. Thus, the good example is multiplied by giving the opportunity to a wider range of people to receive information about the result of the voluntary activity and its effects.*

This trend is also projected on the ever-deeper inclusion of volunteers as part of the corporate culture. The incorporation of voluntary work into the corporate sphere is an expression of the possibility of its institutionalization. It is expressed in outlining the parameters of volunteering in terms of the attitudes of employees to be included in them, as well as describing the role and meaning that volunteering brings to society, to the organization and its image. At the organizational management level, this is realized by including the topic of volunteering in the components of quality management systems, in particular – in social responsibility. This trend is observed both in the private sector and in public organizations.

***Key words:** volunteering, voluntary activity, social responsibility, quality management standards, quality management in public administration*

***JEL:** M14; L10; H83*

Въведение: Доброволчеството – от тиха благотворителност към споделен пример

Доброволчеството има широк спектър от възможни проявления: работа в благотворителни организации, участие в социални проекти, помощ при бедствия и други. Класически, то се свързва с безвъзмездно осъществяване на определени действия – най-често предоставяне

на лични усилия или безвъзмезден труд, но може да бъде свързано и с предоставяне на собствени ресурси с цел осъществяване на помощ за обществото или определени нуждаещи се лица или групи. Особена характеристика на доброволческата дейност е, че участниците се ангажират с нея изцяло по собствена инициатива, воля и убеждение.

Безвъзмездната активност е насърчавана от обществото и е винаги показател за висок морал и добър социален пример. Историята на доброволческите прояви в последните десетилетия бележи развитие, което премества центъра на тежест относно ценността на доброволчеството – от чисто дарствения акт на доброволеца до фактор за натрупване на „социален кредит“, който дава отражения в различни области.

Към тази промяна се причислява на първо място тенденцията за отразяването на прояви на доброволчество като по-високо ниво на общо представяне на лицето при кандидатстване за работа или за обучение в университет. Макар в България тази оценка да не е още силно застъпена, тенденцията да се официализират доброволчески прояви и те да имат отражение при преценка на кандидатите за заемане на позиция при работодател или място в университет, ясно указва посоката, в която се движи процесът.

Въпреки неколкочатните опити за законово уреждане на доброволческата дейност и към момента в България не е приет закон за доброволчеството, който да направи рамка на дейността и нейния статус в различни сфери на икономическия и обществен живот.¹ Доброволният труд се полага въз основа на спазване на всички закони на страната и придържане към принципи като безвъзмездност на труда, зачитане на правата и благосъстоянието на доброволците и осигуряване на необходимата им подкрепа. В същото време, проявите на доброволческа активност се нуждаят от регламентиране, както за участието в доброволчески прояви, така и относно възможностите за популяризиране на свършената работа и нейните резултати. Така, добрият пример се разпространява и обществената оценка за приемливото и желано социално поведение добива определена яснота. В

¹ За период от десет години от 2012 г. до 2022 г. има изготвени повече от пет проекта на Закон за доброволчеството, без да има приет закон към момента.

тази насока, корпоративните (организационните) структури бележат известна преднина относно създаването на регламент и правят крачка към институционализиране на доброволческите прояви на корпоративно (организационно) ниво.

В настоящото изложение се визират организации и от частния и публичния сектор, доколкото и за двата типа структури са валидни направените изводи, поради което те са обозначени най-общо като корпоративни за частния и като организации – за публичния сектор.

1. Създаване на ценности и организационна идентичност

Корпорациите се базират на професионалната дейност и техният просперитет зависи от способността им за управление на финансите. В този контекст, те следват принципа на възмездното полагане на труд и предоставяне на ресурси и усилия срещу възнаграждение.

Обратно на това, доброволческата идея съдържа именно необходимостта за безвъзмездно предоставяне на труд, усилия или ресурси. Доброволството по характеристика не трябва да е професионална дейност, извършва се в полза на лица, с които доброволецът не е свързан семейно или организационно и не се осъществява срещу възнаграждение.

И въпреки това, тези противостоящи си идеи за предоставяне на труд – за придобиване на средства и безвъзмездно – в полза на индивиди или на обществото, имат поле да си сътрудничат, разполагат със сфера на припокриване на дейността, в която се обогатят взаимно и се допълват, за да постигат целите си съвместно.

Доброволството се развива от проява на личен морал към доказателство за групова (обществена) и корпоративна идентичност относно ценности и култура. То е резултат на вътрешна потребност, но е и показател за интегриране към култура – фирмена, социална, групова и др. Изразява стремеж към неформалното групиране на различни нива, но също така издига и цялата група, общност или организация на по-високо ниво.

Ето защо доброволството се поставя като акцент на фирмената култура и носи висока групова и личностна социална оценка. Цялостното представяне на корпорация, включваща служители, практикуващи доброволческа активност, се приема за по-успешно и резултатно, отговорно към съвременните усилия за поддържане на устойчива

и екологична среда, с грижа за бъдещето. Така корпоративната култура е стимулирана да подкрепя и насърчава независимите доброволчески изяви на своите служители, за да постига по-представителен имидж и по-висок статус в обществото.

От тази гледна точка, следването на доброволчески изяви може да се приеме като морално-етичен акт на доказване на принадлежност на служителя към корпорацията (или определено група в нея), доколкото той е показател за приемане и приобщаване към определени ценности и съответно, към корпоративната култура.

Една от основните функции на корпоративната култура е формирането на общи ценности и идентичност сред служителите. Когато служителите се идентифицират с целите и ценностите на компанията, те се чувстват по-свързани с нея и са по-малко склонни към напускане. Разработването на ясни ценности и културна идентичност в организацията може да допринесе за създаването на по-устойчива работна среда в различни аспекти.

На първо място, така се постига по-добра мотивация и ангажираност на персонала – ясните ценности дават на служителите точна представа за това, което организацията цени и подкрепя. Когато служителите се идентифицират с тези ценности, те са по-мотивирани и по-ангажирани към своята работа. Това е предпоставка за създаване на стабилна и устойчива работна обстановка.

На следващо място, това е и предпоставка за създаване на по-добро сътрудничество и екипна работа. Културната идентичност обединява хората с общи ценности и убеждения. Когато членовете на екипа са част от общност, споделяща подобни ценности, те по-лесно се разбират и по-резултатно си сътрудничат. Това допринася за засилване на екипната работа и създаване на стабилни отношения в организацията. Такава корпоративна среда е по-устойчива, тъй като поощрява иновации и решения, изпробвани от различни гледни точки.

Освен това цялостната и устойчива корпоративна култура служи като основа за създаване на положително работно пространство, което допринася за повишаване на удовлетвореността на служителите. Служителите, които съпреживяват ценностите и са съпричастни с културата на организацията, често са по-удовлетворени от своята работа, което е ключов фактор за устойчивост на работната среда.

Когато организацията се гради на ясни ценности и има силна културна идентичност, тя става по-устойчива пред вътрешни и външни предизвикателства. Ръководството и служителите са по-способни да се справят с промени и кризи, като се придържат към постулираните принципи и така се постига стабилност и устойчивост на дейността на корпорацията.

Ясната и определена корпоративна култура допринася и за устойчиво управление на промяната и разнообразието в работната среда, предвид че разбирането и уважението към различията е предпоставка за формирането на по-открита и приобщаваща култура.

Предвид влиянието на корпоративната култура върху бизнес средата, инвестирането в развитието на ценности и културна идентичност в организацията допринася за по-устойчива, продуктивна и хармонична работна обстановка.

2. Доброволчеството като фактор в корпоративното управление

Включването на доброволчеството в съдържанието на корпоративната култура има ключово значение за нейното утвърждаване, защото предполага предварителна личностна съпричастност към доброволческата дейност, което засилва нивото на приобщаване към корпоративно утвърдената ценност, поради включване на независим избор на служителите и чрез това – създаване или засилване на неформалното сътрудничество.

Неформалните структури имат широко влияние върху корпоративната култура и на практика участват в корпоративното управление на комуникационно ниво¹. Това е валидно със същата сила и относно публичните организации. Ето защо, има сериозен интерес от регламентиране, от институционализиране на неформалните организационни единици и в корпоративните и в публични структури.

На тази плоскост се отчита потенциалът на доброволчеството при фокусиране на неформалните групи и възможността чрез него да се канализират и насочат проявите на неформалните групирания за създаването на устойчива корпоративна среда в няколко аспекта.

¹ Ставрев, Св., Ал. Вълков. Основа на управлението на публичния сектор. С., Парадигма, 2008.

На първо място, това е пряката обвързаност на доброволческата дейност с развитието на социална отговорност, поради неговата роля за изграждането на социално отговорно развитие и култура в корпоративната среда – изразяването на грижа за общността и околната среда от членове на екипа влияе положително върху корпоративния облик и репутация.

На следващо място доброволческата дейност често се ангажира с местната общност и природната среда, което допринася за позитивните взаимоотношения между бизнеса и общността, който аспект е основен елемент за устойчивост на бизнеса. Този аспект има своето продължение и в подпомагане на устойчивостта на обществото, предвид че доброволчеството често е свързано с активност в области като социални програми, опазване на околната среда и други инициативи, подпомагащи устойчивото развитие. Участието на служители в такива дейности може да окаже положително влияние за повишаване на обществената устойчивост, което в крайна сметка има своето положително въздействие върху бизнеса.

В същото време ангажиментът в доброволчески инициативи може да създаде положителна представа за корпорациите и бизнеса в очите на клиенти и партньори. Този вид дългосрочни сътрудничества, основани на лични отношения също влияят върху стабилността на бизнес средата.

Друг позитивен аспект от доброволческите прояви е свързан с възможността за по-добро опознаване на обектите на доброволческата активност и от там, по-добро познаване на потребностите на обществото. Това познание може да се включи ефективно в дейността на бизнеса и публичните организации и така да допринесе за решаването на обществени проблеми и подобряване на качеството на живот.

Не на последно място, ефектите от доброволчеството оказват влияние и на самата организацията във вече коментираните аспекти, обърнати навътре към нея. Организирането на доброволчески инициативи в рамките на организацията подпомага за създаването и поддържането на по-силни екипни връзки между служителите, дори извън пределите на неформалните групи. Това подкрепя общо ефективното функциониране, посредством изградените връзки на базата на споделени ценности и интереси.

Сочените аспекти определят чувствителното влияние на доброволчеството върху корпоративната и организационна култура, което го прави обект на стремежи за трайно приобщаване към корпоративните и организационни ценности. Това се осъществява чрез своеобразното му институционализиране с включването му като елемент от системите за управление на качеството (в частност социалната отговорност).

3. Институционализация на доброволчеството чрез системите за управление на качеството в корпоративните структури

Институционализацията на доброволчеството чрез системите за управление на качеството е по-традиционна за корпоративните структури. Те изграждат своя културна среда, базирана на техните мисия, визия и цели, които са отразени в съответните политики. Съпричастността на служителите към тези основни компоненти се определя като основен фактор за дългосрочното обвързване с определена организация.

В същото време цялостната организационна среда е повлияна от прилаганата система за управление на качеството като ефективен инструмент за ръководство. Системите за управление на качеството имат съществено място и върху имиджа на внедрените ги организации за установяване на прозрачност, предоставяне на възможност за описание и структуриране на работните процедури, и от там – за доказване на повторимост и предвидимост на резултата. Но системите за управление на качеството постигат много повече, защото формират цялостна култура в организацията и създават цикличност на работата. Така се създава и възможност за устойчивост при управление на съответните процеси. Системите за управление на качеството имат принос в изграждането на фундамента на работната среда и оттам на корпоративната култура.

Ето защо изключително показателно за мястото на социалната отговорност в системата на управление на организацията е наличието от 2010 г. на ISO стандарт посветен на социалната отговорност – ISO

26000¹. Идеята за корпоративна социална отговорност в последните десетилетия е водеща в развитието на разбирането, че това е основен индикатор за успех. Корпоративната социална отговорност се дефинира като „концепция, при която компаниите интегрират на доброволна основа дейността си по опазване на околната среда и социалните си инициативи в своите бизнес стратегии и във взаимодействие с всички заинтересовани лица“². Социалната отговорност намира подкрепа и от публичните органи и международните организации и се поощрява за прилагане в организации от всякакъв порядък и размер. ISO 26000 предоставя насоки в областта на социалната отговорност и може да се използва и като част от политика за общественополезни дейности.

Стандартът е разработен с участието на експерти от над 90 страни и 40 международни или регионални организации. В него са разглеждани принципите на социалната отговорност и на тази база се дават указания за нейното прилагане на практика в организациите. ISO 26000 рамкира цялостната картина на социалната отговорност в организацията като описва понятия, термини и определения, свързани със социалната отговорност; историята, тенденциите и характеристиките на социална отговорност; принципи и практики, свързани със социалната отговорност; основните теми и проблеми на социалната отговорност; интегриране, внедряване и насърчаване на социално отговорно поведение в цялата организация; идентифициране и ангажиране със заинтересованите страни; ангажимент за комуникиране, изпълнение и друга информация, свързани със социалната отговорност. Именно в него се включва и оценка на доброволчеството като част от корпоративната култура и отражението му при управлението на качеството в организацията.

Акцентът в стандарта е поставен на седем основни теми, свързани със социалната отговорност: управление на организацията; човешки

¹ ISO 26000:2010 Guidance on social responsibility (ISO 26000:2010), <https://www.iso.org/standard/42546.html>, (актуален БДС EN ISO 26000:2021) Указания за социална отговорност, <https://bds-bg.org/bg/project/show/bds:proj:113965>

² Съобщение на Европейската комисия (ЕК) от март 2006 г. „Прилагане на партньорство за растеж и работни места: да направим Европа пример за подражание за прилагане на КСО“.

права; трудови практики и взаимоотношения; околна среда; лоялни практики на организацията; въпроси, свързани с потребителите; приобщаване на общността и нейното развитие.

Значението на разработването на самостоятелен стандарт, посветен на социалната отговорност е преди всичко във възможността да се изведе добрата практика като неразделна част от структурата и функционирането на корпорациите, имащи претенции за ниво. Така се отдава дължимото на високата стойност на доброволческата дейност в организационната среда, да се популяризира добрият пример и да се изведе от булото на тихата добродетелност, като се афишира и се популяризира. Да се обединят усилията, като се даде подкрепа на такива прояви на институционално ниво – да се покаже на членовете на корпорацията, че организацията одобрява и стои зад членовете относно тези прояви и би ги подкрепила в ресурсен и организационно-оперативен план.

4. Институционализация на доброволчеството чрез система за управление на качеството в публичната организация

Стандартите за управление на качеството са приложими и към публичните организации и съответно, за тях важат същите наблюдения относно приложението и значението на инкорпориранието на доброволческата дейност в системата за управление на качеството, както за корпоративните структури. Инструмент за управление на качеството, но в полето на публичната администрация е САФ – Общата рамка за оценка (Common Assessment Framework, CAF). Като цялостен инструмент за управление на качеството в администрацията, той обхваща основните сфери и области на публичния сектор и е приложим към публичните организации на всички нива – европейско, федерално, национално, регионално и местно¹.

CAF е разработен по инициатива на Европейската мрежа на публичната администрация (EUPAN) и е базиран на оценката на организацията на девет елемента, наречени критерии. Първите пет критерия

¹ От създаването през 2000 г. на модела САФ, той е внедрен в повече от 4000 публични организации в близо 60 държави, като в България публичните администрации въвели модела е почти 100.

обхващат „благоприятстващите фактори“ и се отнасят до оценка на ключовите управленски насоки и практики на организацията за постигане на заложените цели. Критерии от шести до девети са наречени „резултати“ и са свързани с оценка на постигнатите от организацията резултати по отношение на гражданите, потребителите/партньорите, обществото, служителите, ключовото изпълнение и социалната отговорност. Оценката на тези критерии позволява на организацията да картотекира настоящото си положение и да отчете постигнатите резултати и възможните зони за подобрене. Именно тук се отразява инкорпорирането на доброволчеството и в системите за управление на качеството и в публичната администрация – като се определя като неразделна част от стратегията на организацията. Социалната отговорност се оценява като част от основните резултати от организациите, показател за отговорно поведение, с което тя допринася за устойчивото си развитие в своите икономически, социални и екологични аспекти, свързани с местната, регионалната, националната и международната общност. Съдържанието на проявената социална отговорност е доста широко и включва подхода и приноса на организацията за качеството на живот, опазването на околната среда и глобалните ресурси, равните възможности за заетост, етично поведение, обществена ангажираност и принос за местното развитие. Определението на ролята и мястото на социалното отговорност е дефинирана в Наръчника относно модела CAF като „Основната характеристика на социалната отговорност се изразява във волята на организацията, от една страна, да интегрира социални и екологични аспекти в процесите си на обсъждане и вземане на решения ... и от друга страна, да бъде в състояние да отговаря за въздействието от своите решения и дейности върху обществото и околната среда.“¹ В този контекст, достиженията на една организация по отношение удовлетворяване на нуждите на общността, в която реализира дейността си и въздействието, което

¹ Наръчника за CAF 2020 – Европейски модел за подобряване на публичните организации чрез самооценка, публикуван на страницата на ИПА, https://www.ipa.government.bg/sites/default/files/caf_2020_bg.pdf CAF ресурсен център.

оказва върху околната среда, са се превърнали в съществен компонент за оценката на цялостното ѝ представяне.

Заключение

В заключение може да се направи извод за постоянно усилващото се значение на доброволчеството, проявено от служителите, както в дейността и резултатите на корпоративните, така и при оценка на постигнатото от публичните организации. Тази тенденция е свързана с възможните решения за институционализиране на доброволческата дейност за признаване на нейната значимост и осигуряване на устойчивост.

Тъй като доброволчеството е показател за принадлежност и идентичност към определена, обществено одобрявана ценност, то се промотира от всички сфери на обществото като показател за достигнато високо ниво на поведение, което издига не само доброволеца, но и цялата организация на общественозначимо ниво. Доброволческите прояви могат да са подкрепени от институционалната среда, но не винаги и не по дефиниция са инициирани, организирани и ръководени от организацията. Въпреки това, фактът на осъществяването на доброволческа дейност от членове на екипа, извежда цялостното представяне на организацията на по-отговорно към обществото ниво. Това насочва организациите към все по-засилваща се тенденция за своеобразно институционализиране на доброволчеството, като приемлива и желана проява на активност сред служителите. Успешно поле за реализация на такова рамкиране на проявите на доброволчество и неговата оценка са включването им в системите за управление на качество в организациите. Тази тенденция се развива успешно сред корпоративните организации, където се е развило до съставянето на стандарт за управление на качеството, специално посветен на социалната отговорност, както и във включването на социалната отговорност като съществен елемент от цялостна оценка на представянето на публичните организации, чрез включване при оценяването ѝ в системата за управление на качеството CAF.

Тази тенденция към институционализиране запълва липсващите законодателни регламентации на доброволческата дейност, но също така показва посоката на развитие на доброволчеството като съществена и имплицитна на всеки тип структури дейност – необходима,

желана и с висока обществена оценка. Тя се превръща в необходима част от сферите, към които всеки активен член на обществото е приканен да е съпричастен или най-малкото – да обмисли.

Организационната обличовка на доброволчеството съставлява своеобразното ѝ институционализиране. Тя дава насоки за развитие на доброволната работа от служителите и нейното насърчаване, подпомагане и подкрепа относно реализирането на тази дейност и насърчава следването на добрия пример. Действието ѝ обаче не трябва да заглушава доброволния характер на дейността и да се отнася с особено внимание и чувствителност към запазване доброволния характер на тази дейност и включването в нея по собствен, доброволен и независим избор.

Използвана литература:

1. Боянов, К. Международни стандарти като инструмент за повишаване на качеството, Инструменти за повишаване на качеството на публичните услуги. С., ИК – УНСС, 2014, ISBN 978-954-644-599-5.

2. БДС EN ISO 26000:2021 Указания за социална отговорност, БСД Български институт за стандартизация, достъпно в интернет <https://bds-bg.org/bg/project/show/bds:proj:113965>

3. Велева, Р. Статистически методи за повишаване на качеството, приложими в публичния сектор.

4. Вълков, В. Модел „Обща рамка за оценка“, Инструменти за повишаване на качеството на публичните услуги. С., ИК – УНСС, 2014, ISBN 978-954-644-599-5.

5. Горчилова, Д. Институции на гражданското общество. С., ИК – УНСС, 2017, ISBN 978-954-644-924-5.

6. Горчилова, Д. Нестопански организации в здравеопазването. София, ИК – УНСС, 2013, ISBN 978-954-644-512-4.

7. Горчилова, Д. Нестопански сектор Социални и институционални характеристики. С., Стопанство, 2010, ISBN 978-954-644-122-6.

8. Горчилова, Д. Гражданското участие и качеството на публичните услуги, Инструменти за повишаване на качеството на публичните услуги. С., ИК – УНСС, 2014, ISBN 978-954-644-599-5.

9. Делчева, Е. Теоретични въпроси за качеството на публичните услуги, Инструменти за повишаване на качеството на публичните услуги. С., ИК – УНСС, 2014, ISBN 978-954-644-599-5.

10. Даскалова, Т. Развитие и приложение на системи и инструменти за повишаване на качеството в местната администрация.

11. Дюверже, М. Социология на политиката. С., Кама, 1999, ISBN-954-90112-9-1.

12. Наръчник CAF 2020 – Европейски модел за подобряване на публичните организации чрез самооценка, публикуван на страницата на ИПА, достъпно в интернет https://www.ipa.government.bg/sites/default/files/caf_2020_bg.pdf

13. Перков, В. Стратегически аспекти на корпоративната социална отговорност на търговския бизнес, Научни трудове на УНСС (1) 2023, ИК – УНСС ISSN (online): 2534-8957; ISSN (print): 0861-9344 достъпно в интернет <http://unwe-research-papers.org/> DOI: <https://doi.org/10.37075/RP.2023.1.08>

14. Ставрев, Св., Ал. Вълков. Основа на управлението на публичния сектор. С., Парадигма, 2008, ISBN 978-954-326-077-5.

15. Стефанова, М. Пътят на корпоративната социална отговорност. От Глобалния договор на ООН към ISO 26000, БДС Компас, бр. 4 (2011).

16. Съобщение на Европейската комисия (ЕК) от март 2006 г. „Прилагане на партньорство за растеж и работни места: да направим Европа пример за подражание за прилагане на КСО“.

17. Цонков, Н. Граждански харти, Инструменти за повишаване на качеството на публичните услуги, ИК УНСС, С., 2014, ISBN 978-954-644-599-

18. Guidance on social responsibility (ISO 26000:2010), достъпно в интернет <https://www.iso.org/standard/42546.html>

19. Ávila, Lucas Veiga, Celina Hoffmann, Angela Cristina Corrêa, Lúcia Rejane da Rosa Gama Madruga, Vitor Francisco Schuch Júnior, Afonso Farias de Sousa Júnior, and Roselaine Ruviano Zanini Social Responsibility Initiatives Using ISO 26000: An Analysis from Brazil, Environmental Quality Management/DOI 10.1002/tqem / Winter (2013), Wiley Periodicals, Inc., Published online in Wiley Online Library (wileyonlinelibrary.com), DOI: 10.1002/tqem.2136

20. Ho Lee, S. (2021). Effects of Retailers' Corporate Social Responsibility on Retailer Equity and Consumer Usage Intention, Sustainability 2021, Том 13.

21. Roberts, James M., How Corporate Social Responsibility (ISO 26000) Mandates Undermine Free Markets, Backgrounder No. 2409 (2010), достъпно в интернет https://thf_media.s3.amazonaws.com/2010/pdf/bg_2409.pdf

22. Stefanova, M., (2013) ISO 26000:2010 – Guidance for process management of corporate social responsibility, достъпно в интернет https://www.researchgate.net/profile/Marina-Stefanova-2/publication/289308271_ISO_260002010_-_Guidance_for_process_management_of_corporate_social_responsibility/links/568b6f8408ae1975839de813/iso-260002010-guidance-for-process-management-of-corporate-social-responsibility.pdf

23. Visser, Wayne, The Age of Responsibility. CSR 2.0. and the New DNA of Business, A John Wiley & Sons Ltd.(2011), достъпно в интернет https://www.researchgate.net/publication/228188599_The_Age_of_Responsibility_CSR_20_and_the_New_DNA_of_Business

Тази статия е част от дейностите по проект „Доброволчеството като подход за изграждане на устойчиви университетски общности“, финансиран от фонд „Научни изследвания“ по договор № КП-06-Н65/3 от 12.12.2022.

Рецензент: гл.ас. д-р Виолета Тончева-Златкова

АКЦЕНТИ В ТЕОРЕТИЧНОТО ОСМИСЛЯНЕ НА ФЕНОМЕНА „ДИГИТАЛНО РАЗСЛОЯВАНЕ“

Владислава Димитрова, докторант
в катедра „Икономическа социология“, УНСС
e-mail: dimitrovavladislava926@gmail.com

***Резюме:** Настоящата студия е насочена към феномена „дигитално разслояване“, като нова форма на социално разслояване и неравенство в съвременното информационно (Тофлър), мрежово (Кастелс), постиндустриално (Бел) общество. Студията има реферативно аналитичен характер, доколкото тя представя резултати от литературен анализ на основни научни изследвания на проблема „дигитално разслояване“, търсейки в тях характерните дефинитивни очертания на феномена, върху които да бъде предложена работна дефинитивна основа на понятието. Въз основа на направения реферативен анализ се извеждат предложения за индикатори за дигиталното разслояване, по аналогия с класическите индикатори на Макс Вебер за социално разделение в обществото – материално положение, власт и авторитет.*

***Ключови думи:** дигитално разслояване, достъп, информационно общество, дигитална грамотност*

JEL: Z13

HIGHLIGHTS IN THE THEORETICAL UNDERSTANDING OF THE PHENOMENON OF „DIGITAL DIVIDE“

Vladislava Dimitrova PhD student
at the Department of Economic Sociology, UNWE
e-mail: dimitrovavladislava926@gmail.com

***Abstract:** The current study is focused towards the phenomenon „Digital divide“, as a new form of social divide and inequality in contemporary information (Toffler), networked (Castells), post-industrial (Bell) society.*

The study has a referential-analytical character insofar as it presents the results of a literature analysis of the main scientific studies of the problem of „digital divide“, looking for the characteristic definitional outlines of the phenomenon, on which to propose a working definitional basis of the concept. Based on the referential analysis, suggestions for indicators of digital divide are derived, analogous to Weber's classical indicators of social division in society – material status, power and authority.

Key words: digital divide, access, information society, digital literacy

JEL: Z13

Въведение

Настоящата студия се занимава с феномена „дигитално разслояване“, като нова форма на социално разслояване и неравенство в съвременното информационно (Топфлър), мрежово (Кастелс), постиндустриално (Бел) общество. Студията има реферативно аналитичен характер, доколкото тя представя резултати от литературен анализ на основни научни изследвания на проблема „дигитално разслояване“, търсейки в тях характерните дефинитивни очертания на феномена, върху които да бъде предложена работна дефинитивна основа на понятието. Задача на анализа е да разгледа не само дигиталното разслояване, като нова форма на социално разделение, но и да проследи времето и пространствено разгръщане на тенденцията в теоретичното осмисляне на понятието. Въз основа на направения реферативен анализ се извеждат предложения за индикатори за дигиталното разслояване, по аналогия с класическите индикатори на Вебер за социално разделение в обществото. Ако Веберовите индикатори са материално положение, власт и авторитет, то индикаторите за дигитално разделение следва да бъдат достъп до дигиталното комуникационно пространство, който е силно свързан с материалното положение и властовия статус; дигитална грамотност и умения; постигане на офлайн ползи или цели, чрез употребата на дигитални технологични и комуникационни средства – това може би има връзка с Веберовия индикатор „авторитет“. Любопитно би било да се провери хипотезата за връзка между индикаторите за дигитално разслояване, като нов вид социално разслояване, и класическите Веберови индикатори за соци-

ално разделение. Но тази проверка не е направена тук, тя изисква специално програмирано теоретично изследване.

1. Дигиталното разслояване като ново социално разделение.

Класическите индикатори за социално разделение, познати още от Вебер, са материално положение, власт и авторитет. Днес въз основа на развитието на информационните и комуникационни цифрови технологии, тяхното разпространение и модели за употреба от потребителите, може да се говори и за още един критерий за социално разслояване, разделение и неравенство, формиран именно върху достъпа и употребата на дигиталните технологии от потребителите. По този начин към икономическото разделение и неравенство, към разделението по властови статус и разделението по авторитет и харизматичност, отново в смисъла на Вебер, се прибавя и още едно ново социално разслояване – т.нар. дигиталното разслояване.

През 2001 г. е публикуван първият научен труд с предмет „дигитално разслояване“. Норис (2001)¹ разграничава в макроконтекст следните три типа разслоявания на обществото:

- глобалното разделение – индустриализирани и развиващи се страни;
- социално разделение по скалата „богатство – бедност“;
- дигитално разделение между гражданите, които използват и тези, които не използват интернет ресурси за ангажиране на общността.

Норис свързва концепцията за дигитално разслояване предимно с разликите във физическия достъп на хората до информационни и комуникационни дигитални средства. Според нея достъпността на средствата за достъп до дигиталното комуникационно пространство ще се увеличава в съответствие с модела за разпространение на иновациите на Роджърс. Днес, 22 години по-късно, можем да потвърдим хипотезата на Норис относно разпространението на дигиталните технологии и тяхната употреба от потребителите. Очевидно е, че днес проблемът „достъп до информационни и комуникационни средства“ по-скоро не стои на дневен ред и следователно сам по себе си не мо-

¹ Norris, P. Digital Divide: Civic Engagement, Information Poverty and the Internet World-Wide, „Cambridge University Press“. М., 2001.

же да бъде индикатор за дигитално разслояване в обществото. Не трябва да се забравя, че Норис работи в началото на XXI в. По същото време и редица други изследователи смятат, че именно **неравния достъп** до информационни и комуникационни технологии е основният индикатор за новото дигитално разслояване в обществото.

Интересен отговор на въпроса какво е дигитално разслояване получаваме от Нол, който през 2001 г. пише, че дигиталното разслояване е *„най-новият емоционален термин, който се отнася до разликите в достъпа и използването на информационни технологии, които са свързани с доход, раса и етническа принадлежност, пол, раса, възраст, място, местожителство и други форми на социално-икономически статус“*¹.

Определението „емоционален термин“ тук и в самото начало на изследванията на дигиталното разслоение, предизвиква интерес и повод за размисъл относно това дали става дума за обективен процес на ново социално разделение, въз основа на неравния достъп до информационни и комуникационни дигитални технологии, или човешка емоционална реакция, предизвикана от развитието на дигиталните технологии и внедряването им в нашето ежедневие. Възникването на нови медии и технологии обикновено е съпроводено с подобни емоционални реакции, предизвикани от въпроси като: какво ще ни донесе новата технология, как ще се отрази на битата, мисленето и живота ни. Подобна реакция е известна като „морална паника“ и е напълно естествена човешка реакция, предизвикана от сблъсъка с новото и непознатото.

Достъпът до информационни и комуникационни средства и технологии създава нови социални групи в обществото – именно тяхното наличие дава по-съществено основание да се говори за процес на ново социално разслояване. Бъйков и Халл твърдят, че дигиталното разслояване създава *„ситуация, която възниква, когато има социални групи в обществото, които имат достъп до модерни цифрови комуникационни технологии (предимно интернет), и такива, които нямат“*². Според тях дигиталното разслояване е основано върху нали-

¹ Noll, Roger G. ed. Bridging the Digital Divide. „Council on Science and Technology. С., 2001, р. 1.

² Бъков, Т., Т. Халл. Цифровое неравенство и политическите предпочтения интернет-пользователей в России, „Журнал Полисс“: Субдисциплина:

чието или липсата на достъп до технологии. То би могло да бъде разглеждано както като феномен в рамките на дадена държава и общество – „вътрешно дигитално разслояване“; така и като разслояване в геоперспектива между отделните държави и региони – „международно дигитално разслоение“. Същата идея за дигиталното разделение в геополитически план срещаме и при Коротков още през 2001 г., който определя феномена като „разслоение на обществото и държавите, доколкото е възможно да получат или използват дадена информация, предавана с помощта на информационни и комуникационни технологии“¹. Авторът сравнява дигиталното разслояване с „граница“ между тези, които имат технически умения и необходимото образование за употреба на интернет и онези, които нямат възможност да притежават и употребяват информационно комуникационни технологии (ИКТ). В тази дефиниция обаче се вижда, че не става въпрос единствено и само за достъп до технологии, но тя акцентира и върху уменията и образованието, необходими на потребителя за работа с интернет. Необходимите умения и образование са фундамент на дигиталната грамотност или още на медийната грамотност, която по-късно ще се появява като индикатор за дигитално разделение наравно с достъпа.

През 2011 г. Варшауер определя дигиталното разслояване като „социално разслоение породено от неравен достъп, адаптиране и създаване на знания, чрез използване на информация и комуникационни технологии“². Следователно, не достъпът сам по себе си, а самият процес на адаптиране и създаване на знания, чрез достъпа до информационни и комуникационни технологии, е с основополагаща важност за дигиталното разслояване на обществото. Въпросът е не дали можеш да си осигуриш технологии, а как ги използваш и какви ефекти се постигат от употребата им. Тук не става дума само за достъп, не и за дигитална и медийна грамотност, а за съвкупност от всичко това и то не само по себе си, а във връзка с неговата социална ефективност

Информационные технологии в политике, 2011, р. 151. https://jf.spbu.ru/upload/files/file_1460024848_6764.pdf

¹ Коротков, А. Цифровое неравенство в процессах стратификации информационного общества „Информационное общество“. Вып. 5, с. 24–35. 2003.

² Warschauer, Mark, A literacy approach to the digital divide, „Cadernos de Letras“, 2011, р. 5.

за човека и обществото. Както Кастелс отбелязва – способността за достъп, използване и адаптиране на информация от технологията е „критичният фактор за генериране и достъп до богатство, власт и знанието в нашето съвремие“¹.

Още един нюанс към дефинитивната картина на понятието „дигитално разслояване“ добавя Михайлова. Тя интерпретира дигиталното разслояване до „разлики в достъпа на различните групи хора до дигиталното комуникационно пространство, както и до натрупвани във времето и систематично обвързани основни социални умения и способности“². Отново се забелязват разлики в достъпа, съчетани с разлики в уменията и способностите за работа с дигиталните технологии. Но тук става дума и за това, че тези умения, способности, както и необходимото образование са: първо – кумулирани във времето, т.е. не се появяват тук и сега, а са резултат от продължаващ във времето процес на усвояване; второ – необходимите умения и способности са систематично обвързани, а не всяко за себе си и трето – става дума за социални умения и способности, а не просто за технически. Би било полезно да се обърне внимание на социалните умения и способности за работата в *дигиталното комуникационно пространство*³, защото както се вижда – ние не просто технически си сътрудничим чрез дигиталните средства и технологии, а общуваме чрез тях. Тезата излиза от обхвата на настоящата студия с надеждата, че ще бъде поставена като фокус в следващи изследвания.

2. Дигиталното разслояване като „пропаст“

По-голямата част от авторите, които изследват дигиталното разслояване го описват като вид дигитална „пропаст“. Един от класиците на дигиталното разслояване Ван Дайк твърди, че дигиталното разсло-

¹ Кастелс, М. Възходът на мрежовото общество, „Лик“, 2004, с. 92.

² Михайлова, К., Дигитално разслояване в съвременното българско семейство: конфликтност или съвместяване между родители и деца, „New Media 21“, 2012. <https://www.newmedia21.eu/analizi/digitalno-razsloyavane-v-sa-vremennotoba-lgarsko-semejstvo-konfliktnost-ili-sa-vmestyavane-mezhdu-roditeli-i-detsa/> (08.06.23)

³ Михайлова, К. Достъп и участие на медийните аудитории в дигиталното комуникационно пространство, „Медии и обществени комуникации“, 2009. <https://media-journal.info/?p=item&aid=57> (08.06.23)

яване е „разделение между хора, които имат достъп за използване на цифрови медии, и тези, които нямат“, то е „пропастта“ между двете групи хора¹. Куларски пише, че дигиталното разслояване е „пропасть между онези, които имат достъп до технологични ресурси и онези, които нямат достъп до тези ресурси“². Роуз определя дигиталното разслояване като „пропасть в социалното и икономическото равенство, която се появява, когато някои сегменти от дадено население нямат равен достъп до информационни и комуникационни технологии, както и надеждна високоскоростна интернет услуга“³. Според Роуз първите употреби на понятието „дигитално разслояване“ са използвани още през 90-те години на миналия век и целта им е била чрез понятието да бъде дефинирана отворената „пропасть“ между тези, които са усвоили успешно компютърните технологии и онези, които не са проявили интерес към тях.

Според Вороненкова дигиталното разслояване означава „социалното неравенство, което може да възникне поради използването или не използването на цифрови технологии“⁴. Към същото определение се присъединява и Христова, която през 2017 г. пише, че дигиталното разслояване „се отнася до неравенствата в резултат на приложенията на информационните и комуникационни технологии“⁵. Вороненкова описва дигиталното разслояване още и като „дигитална празнина, дигитално разделение, дигитална бариера, дигитална дупка и дигитална завеса“⁶.

Тайлър дефинира дигиталното разслояване като отнасящо се до „разликата между демографията и регионите, които имат достъп до модерни информационни и комуникационни технологии, и тези,

¹ Van Dijk, The Digital Divide, C., „Polity Press“, 2019, p. 2.

² Kularski, C., Moller, S. The digital divide as a continuation of traditional systems of inequality, „Academic Papers of Curtis M. Kularski“, 2012, p. 1. <https://papers.cmkularski.net/documents/20121214-2699.pdf> (30.05.2023).

³ Rouse, M., Digital Divide, „Technopedia“, 2021. <https://www.techopedia.com/definition/605/digital-divide> (30.05.23).

⁴ Вороненкова, Г. Цифровое неравенство в парадигме научных дискуссий в Германии „Медиаскоп“. 2016. <http://www.mediascope.ru/2200> (30.05.23)

⁵ Христова, М. Интернет като инструмент за заемане на активна гражданска позиция в киберпространството и за мобилизиране на гражданска активност извън него, „Проблеми на постмодерността“, Том VII, Бр. 3, 2017, с. 271.

⁶ Вороненкова, Г. Цифровое неравенство в парадигме научных дискуссий в Германии, „Медиаскоп“. 2016. <http://www.mediascope.ru/2200> (30.05.23).

които нямат“¹. Вследствие от неравния достъп се формират две групи региони – едните, в които хората имат достъп до надеждна интернет услуга (и необходимите умения и приспособления, за да се възползват от този достъп) и другите, които нямат такъв. Тя нарича това явление „празнина“ и допълва още, че „празнината“, за която се отнася се променя непрекъснато, разбира се повлияна от развитието на технологиите.

Според Проданов понятието дигиталното разслояване е свързано с „разделението на „имащи“ и „нямащи“ достъп до информация, включени и изключени от мрежата, информационно богати и информационно бедни“². Най-общо то е свързано с идеята за неравномерното разпределение на комуникационно-информационните технологии. Тук особено важни са понятията „информационна бедност“ и „информационно богатство“, които авторът интерпретира като резултат от неравенствата в достъпа до дигитални комуникационни средства. При това положение може да се приеме, че дигиталното разслояване разтваря не просто нова „пропаст“ в обществото, но и задълбочава вече съществуващи разслоения. Ако това е така, то не бива оттук насетне да се изследва и анализира динамиката в социално стратификационния профил на дадено общество без да се вземе предвид и дигиталното разслояване. Доколкото социално стратификационния профил е определящ фактор за социалната статика и динамика, то и дигиталното разслояване се явява именно като такъв фактор в съвременното информационно или още мрежово общество.

В логиката на подобна теза определянето на дигиталното разслояване като „пропаст“, „разлика“, „празнина“, „бариера“, „завеса“ не би могло да бъде подминато. Наличието на „пропаст“ в обществената структура говори за скъсване на социалната връзка, която е базова за изграждането на тъканта на човешкото общество. Нарушаването на социалната връзка води към разпад на общността. Не би било издържано обаче твърдението, че именно дигиталното разслояване като „пропаст“, „бариера“ и „празнина“ води до скъсване на социалната връзка. Защото, както и теорията твърди, дигиталното разслояване е

¹ Taylor, K. The Digital Divide: What It Is, and What's Being Done To Close It”, „Investopedia”, 2022. <https://www.investopedia.com/the-digital-divide-5116352> (30.05.2023).

² Проданов, Х. Дигитална политика. Велико Търново, „Фабер“, 2012, с. 195.

ново социално разделение, което влиза във взаимодействие с известните досега неравенства и дори е зависимо от тях.

3. Дигиталното разслоение в мрежата на социалните неравенства

Куларски, Христова, Бъйков и Халл, Задорожна, Варшауер смятат, че дигиталното разслояване се причинява и засилва именно от наличието и разгръщането на традиционните социално-икономически неравенства. Бъйков и Халл са на мнение, че дигиталното разслояване увеличава вече съществуващите неравенства между развитите и развиващите се страни¹. Според Коротков цели държави и континенти изостават от изпреварилите ги. В епоха, в която информацията е ключова за развитието на производствения капацитет, дигиталното разслояване се превръща в нов социален проблем, за тези страни, чийто икономически и интелектуален потенциал и преди дигитализацията не е бил особено висок. И това неминуемо води до извода: бедните стават по-бедни, а богатите по-богати. Авторът вижда дигиталното разслояване като последица от *„икономическо и технологично изоставане на определени групи от населението, държави или дори цели региони от прогреса в областта на образование и инфокомуникациите“*². Той описва дигиталното разслояване като *„социално явление, причинено от противоречията в развитието на традиционните области на човешката дейност, държавното устройство, икономическите и политическите отношения, както и развитието на нивото на образованието и културата, живота на населението, състоянието на институциите на гражданското общество, степенята на развитие на медиите“*³.

¹ Бъйков, И., Т. Халл. Цифровое неравенство и политические предпочтения интернет-пользователей в россии, „Журнал Полисс: Субдисциплина: Информационные технологии в политике 2011. https://jf.spbu.ru/upload/files/file_1460024848_6764.pdf

² Коротков, А. Цифровое неравенство в процессах стратификации информационного общества”, „Информационное общество”. 2003. Вып. 5. С. 24–35. 2003. Достъпно на: <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/da782ae4eacfb804c3256efa003ed b7b> (08.07.23).

³ Пак там.

Джесс¹ твърди, че дигиталното разслояване възниква между две групи – тези, които са имали шанса да се адаптират към новите дигитални технологии и онези, които не са. Тайлър пише, че „дигитално разслояване“ съществува между: „развитите и развиващите се страни, градското и селското население, младите и образовани спрямо по-възрастните и по-малко образовани индивиди, както и мъжете и жените“². Според нея най-силно действащ фактор в посока към дигитално разслояване е разслоението град – село, градско – селско население и начин на живот.

Според Христова³ дигиталното разслояване създава нови „маргинализирани“ групи, които нямат достъп до интернет и вследствие на това в даден момент няма да имат възможността да участват в социалния, икономическия и политически живот.

Дигитално разслояване се наблюдава по поколенчески признак – между по-възрастните и по-младите; по полов признак – между мъжете и жените; по признак на икономическа заетост – между работещите в малки и големи предприятия; по признак „местоживееене“ – между жители на градове, селата и отдалечени райони; на макро ниво – между държави и региони. Въз основа на представения тук теоретичен обзор, може да се формулира тезата, че дигитално разслояване, като вид социално неравенство, е феномен както в макро-мащаб, така и в мащаба на държава или дори отделен град и община. Дигиталното разслояване допълнително увеличава вече забележимото конкурентно предимство на богатите над бедните, изключвайки последните от съвременната информационна икономика. Ван Дайк съобщава, че дигиталното разслояване притежава една по-специална характеристика, по отношение на неравенството, а именно това, че в сравнение с предишните технологии засяга всяка част от обществото в по-голяма степен. Причината за това е, че дигиталните технологии се употребяват във всяка една дейност в ежедневието.

¹ Jasiak, J. & MacKenzie, P. & P. Tuvaandorj. Digital Divide: Empirical Study of CIUS 2020, „Papers”, Dec 2023. 2301.07855arXiv.org

² Taylor, K. The Digital Divide: What It Is, and What's Being Done to Close It, „Investopedia”, 2023. <https://www.investopedia.com/the-digital-divide-5116352>

³ Христова, Т. Винаги свързани: Дигиталните умения сред учениците, Проблеми на постмодерността, Том VII, Брой 3, 2017, с. 297-332.

Цитираните по-горе автори смятат, че дигиталното разслояване се причинява и засилва и от съществуващите традиционни социални неравенства, като раса, социално-икономически статус и пол. Оттук следва, че дигиталното разслояване, което според Куларски е породено и влошено от традиционните социални неравенства, би могло да допълни традиционната стратификационна пирамида на разслоение и неравенства в обществата. Дигиталното неравенство все повече разделя по отношение не само на достъп до дигитални технологии, но преди всичко по отношение на достъп до социално взаимодействие, здравна и правителствена информация и обслужване, общи образователни възможности и достъп до образователни, здравни и финансови услуги.

Проданов посочва три основни фактора за дигитално разслояване. Същите генерират и традиционните неравенства в обществото. Те са: икономически, социален и политически фактор. Главна причина за дигиталното разслояване в макромасщаб, според автора, е различната степен на икономическо развитие на обществата – икономически развитите се дигитализират с по-висока скорост в сравнение с тези, при които има забавено или почти спряло икономическо развитие. Процесът на дигитализация в макромасщаб дава възможност на организациите и институциите на мезониво, както и на хората и техните социални групи на микро ниво, да се възползват или не от конкурентните предимства на дигитализацията. Освен от икономическото развитие процесът на дигитализация, и съответното дигитално разслояване, е в зависимост и от политическия фактор. Именно държавата, чрез своята политика и регулация, би могла да подпомогне или ограничи достъпа на гражданите си до дигиталното комуникационно пространство. Третият фактор за дигитално разслояване има социална природа. Той е свързан със степента на включеност и изключеност на всеки член на общността в различни социални мрежи и на първо място в глобалната мрежа.

4. Видове дигитални неравенства

Проданов дефинира седем вида дигитални неравенства. Този теоретичен опит подсказва, че дигиталното неравенство е комплекс от различни проявления, а не монолитен теоретичен концепт.

Първо – неравенство в дигиталната собственост. Разслоение по отношение на собствеността – богати и бедни. Основен фактор тук е притежаването на средства за дигитални и интернет комуникации. Собствеността е свързана с материалното положение, което означава, че дигиталното неравенство е директно свързано с икономическото. По-доброто материално положение дава възможност за по-широк кръг от собственост на дигитални и информационни средства и технологии. Това, от своя страна, дава преднина по отношение на информация, власт и свързаните с това социални, политически, икономически и други ползи. От другата страна, по-лошото материално положение е причина за ограничаване на достъпа до дигиталното комуникационно пространство и съответните по-ниски възможности за лично развитие. По този начин неравенството в дигиталната собственост, като форма на дигиталното неравенство, стимулира увеличаваната се пропасть между богати и бедни.

Второ – геоикономически и териториално обусловени дигитални неравенства. В държавите, намиращи се в континентите в центъра, които обикновено се смятат Северна Америка и Европа, навлизането на информационните технологии е много по-масово, което им предоставя редица предимства в сравнение със страните от периферията и полупериферията.

Трето – лингвистично обусловени дигитални неравенства. Това е форма на дигитално разслояване според езика или лингвистичната типологизация на „знаещи и незнаещи“ даден език. В света има много езици, които са крайно неравнопоставени в интернет мрежата. От тук следва, че неравенството в достъпа е пряко свързано с езика. По този начин се създава разслоение между знаещи и незнаещи даден език, което дава определена привилегия на първите спрямо достигането на определена информация.

Четвърто – политически обусловени дигитални неравенства. Това е проявление на дигиталното неравенство, свързано с държавния контрол върху информационните потоци. В началото тук стои разслоение спрямо степента на цензура и контрол върху интернет. В някои

държави преобладават тенденции за свобода на информацията, но в държавите с авторитарен режим важи точно обратното.

Пето – неравенство, основано на различната степен на внедреност и употребата на информационни технологии в държавните институции и политиката. По отношение на гражданите – употребяващи и неупотребяващи, и по отношение на институциите – внедряващи и невнедряващи информационни технологии. Потребителите на дигитална технология имат привилегия свързана с достъп до държавните институции, за подаване на молби и оплаквания, за попълване на формуляри, за получаване на информация и им дава права, които потребителите, които нямат достъп до мрежата не притежават.

Шесто – неравенства, следващи от образованието. Дигиталното разслояване се проявява и като неравенство в следствие на степента на образование, където наблюдаваме разслоение на ниско и високо образовани. В повечето изследвания се стига до извода, че именно образованието е основен фактор за дигитално разслояване. Високо образованите имат възможността да използват дигиталните технологии, т.е. имат висока степен на дигитална грамотност, докато по-ниско образованите нямат толкова широк достъп до дигитални технологии, което поражда и по-ниската степен на дигитална грамотност.

Седмо – неравенства, свързани със способността да се борави с интернет. При този вид дигитално неравенство става дума за разделение по признак дигитална или още медийна грамотност. Според теоретичната литература дигиталното разслояване, основано на достъп до дигитални и комуникационни технологии, е „първо поколение“ на дигитално неравенство. Второто е именно разделението, основано върху различните начини на употреба на технологиите, които се обуславят от различната степен на дигитална грамотност.

В следващите редове ще бъде разгледано именно това „второ поколение“ на дигитално разслояване – основаното върху степента на дигитална грамотност на потребителите. Развитието на дигиталното комуникационно пространство, както и формите и начините на неговата употреба от потребителите, а също и връзката между дигиталното и физическото социално пространство на живота, дават основание на хипотезата за наличие на „трето поколение“ в дигиталното разслояване. То е свързано с „офлайн ползите“, които потребителите извли-

чат, в следствие на участието си в дигиталното комуникационно пространство.

От днешна гледна точка, а и в призмата на социологическата методология, може би е по-точно да се говори не за „три поколения“ или „равнища“ в теоретизирането на дигиталното разслояване, а за три основни индикатора за дигитално разслояване, върху които научната мисъл работи в течение на последните 40 години. Трите индикатора – достъп, дигитална грамотност и ползи, се забелязват и в модела на Задорожна за равнища на дигитално разслояване. Според нея те са: първо – достъп до цифрови технологии; второ – разлика в спецификата на употреба на технологиите и трето – предоставените от дигиталното пространство възможности¹.

5. Индикатори за дигитално разслояване: достъп, дигитална грамотност, ползи

Първият дефиниран индикатор за дигитално разслояване е достъпът до цифровите технологии, който е дефиниран в периода 1995-2005 г. По-горе вече стана въпрос за достъпа като фактор за дигитално разслояване. Достъпът е маркер на първото поколение в теоретичното осмисляне на дигиталното разслояване. Изследователите, които дефинират достъпа като индикатор за дигитално разделение акцентират върху физическия достъп до технологични ресурси и устройства – компютър, лаптоп, таблет, смарт телефон и др. Физическата достъпност на средствата и технологиите обаче съвсем не е достатъчно условие за участие в дигиталното комуникационно пространство, както и за провеждане на комуникативен процес. Участието изисква наличие на още редица условия, за които ще стане дума в следващите страници – дигитална грамотност и мотивация, например. Поради тази причина Ван Дайк определя достъпа – наличието на технологии и ресурси, „а“ процес на дигиталното общуване.

След като достъпът е първият индикатор за дигитално разслояване, то естествено е да се запитаме какво означава понятието „дос-

¹ Zadorojnaya, V. Digital Divide In Access To Criminal Justice For Victims: Definition Of The Concept, „Виктимология“, 2022. <https://victimolog.ru/index.php/victimo/article/view/383/339>

тъп“? В следващите редове се разглеждат концепциите за достъп на Ван Дайк¹ и Михайлова².

Според Ван Дайк най-силните фактори оказващи влияние на достъпа са дохода, образованието и професията. Чрез широкомащабно представително холандско проучване през 2000 г. Ван Дайк установява, че приходите са най-важният фактор за физически достъп до дигитални средства и технологии. На второ място са възрастта и образованието на потребителите.

Ако физическият достъп е осигурен, то дигиталният потребител трябва да е усвоил и умения да работи с хардуер и софтуер. Според Ван Дайк, концепцията за достъп до дигитални умения предполага необходимия минимум от основни оперативни умения, комплекс от специфични информационни умения; стратегически умения, които показват способността, да се употребява информационна и комуникационна технология с оглед постигането на предварително определена цел.

Според Ван Дайк достъпът е процес, чиято крайна цел е да се осигури и реализира „достъп до използване“. Става дума не само за наличие, а за действително, практическо използване на дигитална технология. Употребата, според него, има свои собствени характеристики и фактори, които биха могли да се измерят чрез четири индикатора: време на използване; приложения за използване и разнообразие; широколентово или теснолентово използване; повече или по-малко активно или творческо използване.

Реалната употреба се различава от предполагаемата, потенциалната такава. Осигуреността на всички компоненти от достъпа не означава непременно реална употреба и практическо използване на дигиталните технологии. Авторите отбелязват серии от индикатори посочващи разлики в моделите на реална употреба. Потенциалната и действителната употреба не зависят само от познатите пол, статус, възраст и др., но също и от отношението, което потребителя има към

¹ Van Djik. Digital divide research, achievements and shortcomings, In: „Poetics“, Vol. 34, Issues 4–5, 2006, p. 221 – 235.

² Михайлова, К. Достъп и участие на медийните аудитории в дигиталното комуникационно пространство. В: „Медии и обществени комуникации“, 2009. Достъпно на: <http://media-journal.info/?p=item&aid=57> (30.05.23).

технологията. Това е хипотеза, която следва да бъде проверена чрез съответното научно изследване.

Михайлова представя разширен модел на достъпа до дигиталното комуникационно пространство, основан на три групи фактори: комуникационно-технологични; правно-юридически; субективно-психологически.

Комуникационно-технологичните фактори са важни от гледна точка на възможността за осъществяване на физически достъп до дигиталния свят. Според Михайлова употребата на различни информационни и комуникационни средства и технологии като компютър, телевизионен приемник, мобилен телефон, подходящ софтуер и др., са „гръбнакът“ на модела за достъп. Тя смята, че употребата на информационно комуникационни средства, само по себе си налага определено ниво на грамотност, знания и умения от страна на ползвателите или потребителите.

Правно-юридическите основания са гарант за правата, но и за отговорностите на потребителите – комуникатори, реципиенти или просто наблюдатели в комуникационния процес. Гаранция за неприкосновеност на личните и гражданските права на интернет потребителите днес е императивно необходима. Всеки един от участниците, под каквато и да е било форма, трябва да спазва задълженията и правилата, които са основни за добрата форма на комуникация. От друга страна, всеки потребител трябва да има и права, които гарантират неговата сигурност и спокойствие, за да има желанието да комуникира в медийната среда без страх или притеснение.

Третата група основания са „субективно-психологическите“. Те изпълняват роля по отношение на „отговорното участие на индивида в анонимното виртуално пространство“. В тази група се включват фактори, като: възраст, пол, психологическа нагласа (мотивация), социален статус, поведенчески профил, образование, култура на медийните потребители, на личностно и групово обществено ниво. Към тези основания се добавят и психологическите основания, като компютърна тревожност – стрес, чувство на дискомфорт, страх от непознати продукти и технологии, както и технофобия и страх от промяна. Тази добавка отново има характер на хипотеза за бъдещо изследване.

Според Михайлова и трите групи основания вървят ръка за ръка, като са взаимно зависещи едни от други. Тя поставя акцент именно

върху „субективно- психологическите основания“ на достъпа, доколкото те определят на първо време, до каква степен потребителите са усвоили уменията за употреба на информационно-комуникационни технологии и средства, с които да си осигурят средство за достъп, както и възможностите им да се адаптират към правно-нормативния ред. Не на последно място, всичко това предполага едно отговорно участие в комуникационния процес.

Разгледаните два модела за достъпа до дигиталното комуникационно пространство, като първи основен индикатор за дигитално разслояване, съдържат в себе си и втория основен индикатор – а именно дигиталната грамотност или уменията и компетентностите за работа в дигиталното комуникационно пространство, за практическо използване на потенциалните възможности на дигитални свят и извличане на съответни ползи на микро, мезо и макро-обществено равнище.

Куларски посочва, че съществуват два основни начина, по които дигиталното разслояване се проявява: чрез липса на технически умения и чрез физическо ограничение на достъпа до технология. Двата начина са в причинно-следствена връзка или както я нарича още Куларски „кръгова връзка“. Според него „без достъп до технология е трудно да се развият технически умения и е излишно да има достъп до технология, без преди това да съществува уменията да се използва“¹. Умението за използване на технологията, за което говори Куларски, е пряко свързано с понятието „информационно технологична грамотност“, което според него е „умение, свързано с използването на компютри от индивида, софтуерни приложения, бази данни и други технологии за постигане на академична, свързана с работата или лична цел“².

Тайлър също смята, че вторият индикатор за дигиталното разслояване е именно употребата, пряко свързана с нивото на уменията, които потребителите притежават. Според нея съществува „пропаст“ между поколенията, когато става въпрос за уменията, които би трябвало да притежават, за да използват интернет. Нивото на уменията им има значение и за качеството на образованието, което ще получат.

¹ Kularski, C., S. Moller. The digital divide as a continuation of traditional systems of inequality. In: „Sociology“, 2012, 5151, 1–23. Достъпно на: <https://papers.cmkularski.net/documents/20121214-2699.pdf> (30.05.2023).

² Пак там.

По-младите и образовани хора са склонни да усвоят повече умения, за разлика от по-възрастните и по-ниско образовани.

Други учени, като например Бъйков и Халл, изследвайки дигиталното разслояване най-напред се насочват към наличието на технологичен ресурс, но впоследствие насочват фокуса си към наличието на икономически възможности, компютърни умения, достатъчно ниво на образование и др. Друг фактор за дигиталното разслояване според тях е нивото на интензивност и ползите от използване на интернет. Употребата на интернет ежедневно и многочасово само по себе си предполага наличието на много умения, което обикновено означава наличие на компютърна и дигитална грамотност.

Ван Дайк твърди, че един от основните фактори на дигиталното разслояване е неравенството на способностите или уменията. Според него това се свързва именно с понятието „грамотност“. Ван Дайк и Деурсен¹ сравняват цифровата и традиционната грамотност и стигат до извода, че съществуват много прилики между двете, но има и много разлики именно в необходимите умения. Дигиталните медии опростяват намирането на информация – търсачката на Гугъл например. От друга страна дигиталните технологии биха могли да са сложни, именно защото изискват нови специфични умения при използването на търсачките.

Ван Дайк твърди, че информационно комуникационните технологии са технологии с общо приложение. По-старите технологии са важни за знанието, забавлението или комуникацията, докато цифровите медии се използват за всяко действие, цел или нужда в обществото.

След като са придобили някакъв вид физически достъп, потребителите следва да се научат да управляват хардуера и софтуера. Именно тук се крие проблема с липсата на умения. Този проблем е обяснен с термини като „компютърна, информационна или мултимедийна грамотност“ и „компютърни умения или информационен капитал“. Ван Дайк² и Стейарт¹ въвеждат понятието „дигитални умения“ около

¹ Van Dijk, A. Deursen. The digital divide shifts to differences in usage, „New media & society“, 2014, Vol. 16(3) 507 – 526.

² Van Dijk, Digital divide research, achievements and shortcomings, In: „Poetics“, Vol. 34, Issues 4–5, 2006, p. 221 – 235.

2000 г., като резултат от последователно и систематично усвояване и надграждане на три вида умения.

Според Стейард в основата са „инструментални умения“, според Ван Дайк „оперативни умения“, които означават способности за работа с хардуер и софтуер. Стейард прави разграничение между „структурни умения“ и „стратегически умения“, Ван Дайк от своя страна прави разлика между „информационни умения и стратегически умения“. И двамата практически изследват и разработват една и съща същност, но я назовават с различни синонимни термини.

Информационните умения са умения за търсене, подборане и обработка на информация в компютърни и мрежови източници. Според Ван Дайк основни са два вида информационни умения: формални информационни умения – свързани със способността за работа с формалните характеристики на компютри и интернет, напр. файлови и хипервъзкови структури и значителни информационни умения – свързани със способността за набиране, избор, обработка и оценка на информация в конкретни източници след специфични въпроси. Те се надграждат от стратегическите умения за употреба на компютърни и мрежови източници, като средство за постигането на определени цели или като средство за постигане на една обща цел за подобряването на позицията си в обществото.

Отново се вижда, че и вторият индикатор за дигитално разслояване съдържа в себе си и насочва вниманието към следващия трети индикатор – ползите. Същото е регистрирано и по-рано в текста при анализа на достъпа, който предполага дигитална грамотност.

За дълъг период от време изследванията на дигиталното разслояване се фокусират върху различните причини за достъп, но в днешно време все по-често се говори в посока последствията, които разслоенето би могло да нанесе. Според Ван Дайк² това предполага да се

¹ Steyaert, J. Digitale vaardigheden: Geletterdheid in de informatiesamenleving [Digital skills: Literacy in the information society], „Rathenau Instituut“, The Hague, Netherlands, 2000. <https://www.steyaert.org/jan/publicaties/2000,digital-skills.pdf>

² Van Deursen, A. J. A. M., Van Dijk, J. A. G. M. & E. Helsper. Investigating outcomes of online engagement, In: „Media@ LSE Working Paper Series“, № 28. 2014. <https://www.lse.ac.uk/media-and-communications/assets/documents/research/working-paper-series/EWP28.pdf>

обърне внимание на ползите от (не)равния достъп. В едно от първите изследвания на офлайн ползите проведено в Холандия, Ван Дайк, Деурсен и Халспър¹ споделят няколко основни резултата, които имат различни типове отношения спрямо вида участие, което категоризират:

1. Икономически ползи – става въпрос за такива ползи, които притежават някакъв вид икономически характер. Спрямо резултатите от изследването хората с достъп съобщават, че са намерили работа, чрез употреба на дигитални технологии, както и че са се възползвали от по-ниски цени при покупка и продажба на продукти.

2. Социални ползи – хората, които прекарват времето си онлайн се срещат с един или повече приятели, с които са се срещнали впоследствие и на живо.

3. По отношение на политическите ползи някои хора съобщават, че са открили политическа партия. Освен това политическите партии биха могли да насочват вниманието към себе си, чрез онлайн контакти и така да привлекат хора на своя страна.

4. Културни ползи – тук хората посочват придобиване на образование, както и разнообразни забавления.

5. Институционални ползи – включват възползването от обществени и здравни услуги, като например да се информират за дадено заболяване или да изберат подходяща за тях болница.

Според цитираните автори именно младите и високообразовани хора печелят повече от интернет, отколкото възрастните и нискообразовани хора. Всъщност ясното формулиране на ползите от технологията може да се окаже съществен фактор, насърчаващ нейното широко приложение.

6. Дефинитивни очертания на понятието „дигитално разслояване“

Представеният анализ на основни линии в теоретичното осмисляне на понятието „дигитално разслояване“ дава възможност да се изведат някои водещи характеристики на понятието, които да послужат като

¹ Van Deursen, A. J. A. M., Van Dijk, J. A. G. M. & E. Helsper. Investigating outcomes of online engagement, In: „Media@ LSE Working Paper Series“, № 28. 2014. <https://www.lse.ac.uk/media-and-communications/assets/documents/research/working-paper-series/EWP28.pdf>

работна дефинитивна рамка в настоящото изследване. В пределите на социология на комуникациите, където се разглежда понятието, вече е достигната степен в разбирането и осмислянето на понятието, която позволява да се говори за наличие на аргументирана и емпирично проверена дефиниция на понятието. Показателен за това е фактът, че понятието се изследва вече повече от три десетилетия както в различни културни и социални общности, така и в различни икономически и политически обществени системи.

Изследването му обаче продължава без да губи актуалност изследователския предмет. Това се дължи на динамичното развитие на средата, в която се наблюдава дигиталното разслояване, а именно дигиталното комуникационно пространство. Към това се добавя също и изключително динамичното развитие на начините, по които потребителите използват дигиталното комуникационно пространство и установяват нови и иновативни форми за неговата употреба.

Както и теорията твърди, дигиталното разслояване е ново социално разделение, което влиза във взаимодействие с известните досега традиционни социални неравенства, зависимо е от тях, а и те от него също.

Въз основа на направения теоретичен анализ, на общите определения и дефинитивни рамки на концепцията, дигитално разслояване е възможно да се приеме като „дупка“, която съществува между онези, които притежават и онези, които не притежават достъп и мотивация за употреба на информационно комуникационни технологии, грамотност и култура за участие в дигиталното комуникационно пространство.

Метафоричното определение „дупка“ насочва изследователското внимание към същностния проблем, който дигиталното разслояване отваря в съвременното семейство и обществото. За разлика от проявленията на традиционните форми на социални неравенства, проявленията на дигиталното разслояване се наблюдават не само в обществото като макро структура, но и в семейството като основна микро структура на обществото като система. Метафората „дупка“ обозначава наличие на обективно разделение, основано на неравенства в достъпа и мотивацията, грамотността и културата за употреба на дигитални технологии и участие в дигиталното комуникационно пространство сред членовете на семейството – родители и деца в нуклеар-

ното семейство, баби и дядовци в по-разширените семейни структури, а също и в обществото като макросистема. Наличието на „дупка“ в семейната и обществената структура, говори за скъсване на социалната връзка. Социалната връзка и комуникация е базова за изграждането на семейството и е нишката на човешкото общество. Нарушаването на социалната връзка предизвиква субективно усещане за несигурност, а дава и основания за обективни рискове пред сигурността. Тази теза е особено важна в контекста на моята дисертация на тема „Дигиталното разслояване в съвременното българско семейство и сигурността на децата“, доколкото тя се занимава с проблема за сигурността на децата в условия на дигитално разделение в семейството. В макроплан разпадът на социалната връзка води към разпад на общността. Доколкото макро-феномените имат и съответни микро-проекции, то разпадът на общността поради наличие на социални дупки и разкъсване на социалната връзка, закономерно влияе и върху отношенията в семейната структура, като обективно увеличава несигурността заедно със субективното усещане за несигурност.

Не би било издържано обаче твърдението, че именно дигиталното разслояване води до скъсване на социалната връзка в съвременното семейство и общество. То следва да се приема само като един от множеството действащи фактори.

За наличието на дигитално разслояване се съобщава за първи път в САЩ през 1995 г. В началото изследванията са насочени главно в посока материален достъп като основна причина за съществуването на феномена. Под материален достъп се има предвид достъп да технология под най-различни форми: компютър, лаптоп, смарт телефон, таблет и др. Концепцията за материален достъп включва физически достъп и други видове достъп, които са необходими за достигане на желаните резултат. Това са например месечни или друг вид абонаменти за услуги като интернет, акаунти, плащане за даден вид услуга, която се употребява и т.н.

Малко по-късно в годините, в хода на изследването, учените стигат до извода, че осигуряването на достъп само по себе си е недостатъчно за преодоляване на дигиталното разслояване. Започват изследвания в посока необходимостта от конкретно образование спрямо нуждите, които имат потребителите. Става дума именно за нужда от дигитална или медийна грамотност, която е важно условие, за да бъде

осъществен процесът на комуникация в интернет обществото. Дигиталната грамотност е един от факторите на дигиталното разслояване. След като са придобили някакъв вид физически достъп, потребителите следва да се научат да управляват хардуера и софтуера. Липсата на умения са показателни за втори фактор на дигитално разслояване, а именно дигиталната грамотност. Този проблем е обяснен с термини като „компютърна, информационна или мултимедийна грамотност“ и „компютърни умения или информационен капитал“.

В днешно време се говори именно в посока офлайн ползите, които извличат потребителите в онлайн комуникационното пространство. Подлежи на дискусия идеята за офлайн ползите като индикатор за дигитално разслояване, който може да бъде поставен редом до предходните два индикатора: достъп до информационни и комуникационни технологии и съответно до дигиталното комуникационно пространство и дигитална грамотност, в по-широк смисъл медийна грамотност.

Съществува аргумент, че офлайн ползите, които потребителите извличат от участието си в дигиталното комуникационно пространство, формират неговия икономически и финансов, социален и културен капитал, въз основа на които потребителят заема определен социален статус в традиционната социално стратификационна пирамида в обществото. Т.е. получава се офлайн капитализиране на ползите от участието в дигиталното комуникационно пространство, което е различно за всеки от потребителите.

Ако се продължи логическата линия ще се стигне до извода, че въз основа на дигиталното разслояване, измерващо се чрез разлики в достъпа и медийната грамотност на потребителите, самите потребители извличат и капитализират различни ползи в своя офлайн живот. Всички те имат еднаква обективна възможност да участват в дигиталното комуникационно пространство, доколкото то съществува и всеки според субективните си възможности и мотивация може да го използва. Офлайн ползите, който всеки по различен начин капитализира, стават фактор за задълбочаване на традиционните социални неравенства в съвременното „информационно“ по Тофлър или „мрежово“ според Кастелс общество.

В заключение, след представената информация, може да се приеме, че дигиталното разслояване се явява като фактор за развитие на

традиционните социални неравенства в обществото. Този фактор действа по линия на капитализирането на офлайн ползите, постигнати чрез достъп и медийна грамотност на потребителите. От тук следва, че дигиталното разслояване допълва традиционната пирамида на неравенствата в обществото.

От друга страна обаче, традиционните социални неравенства също са фактор за дигитално разслояване. Теорията посочва шест основни фактора, които оказват пряко влияние на дигиталното разслояване – икономически, политически, социален, културен, институционален и психологически. Всички те в резултат от социални неравенства, каквито обществата преди информационното вече познават.

Дигиталното разслояване се проявява между отделни социални групи, между различни държави, градове, села и региони. То е глобално, забелязва се не само на макро ниво, но и на мезо и микро-ниво.

Дигиталното разслояване се повлиява от различната степен на развитост на държавите. Тези, които са успели да се развият икономически повече от други се насочват към дигитализацията по-бързо от онези, които са по-слабо развити в икономиката. Икономическите фактори влияят и на потребителите. В зависимост от паричния капитал на даден потребител, той си осигурява средства за достъп по информационно комуникационна технология. От гледна точка на политическия фактор, именно държавата, чрез своите политики и регулация би могла да подпомогне или ограничи достъпа на гражданите си до дигитално комуникационното пространство. Третият фактор за дигитално разслояване има социален характер. Той е свързан именно с различните нива на включеност и изключеност на всеки член на общността в различни социални мрежи, както и в самата глобална такава. Следващият фактор е културният. Той е свързан с различен вид възможности в посока по-добро образование и надграждане на знания, също така и на разнообразни забавления, които една група хора има привилегията да се възползва за разлика от друга, която не е на страната на достъпа до ИКТ. Обществени, здравни и други услуги, от които се възползват интернет потребителите поставя именно институциите като фактор за дигитално разслояване. И накрая поставям акцент върху психологическия фактор, който е пряко свързан с мотивацията, която даден човек има и чрез която той се насочва или се отказва от участие в дигиталното комуникационно пространство.

7. Историческа проекция на теоретичното осмисляне на „дигиталното разслояване“ като нов вид социално разслояване

В заключение на представения реферативен анализ се представя графично историческата проекция на теоретичното осмисляне на дигиталното разслояване, като нов вид социално разслояване.

Фигура 1 представя развитието на концепцията за дигиталното разслояване във времето – осмислянето на достъпа, дигиталната грамотност, офлайн ползите, като индикатори за дигитално разслояване или както са известни в литературата „три поколения на дигитално разслояване“. Фигурата визуализира началото на процеса на осмисляне на феномена – забелязан още през 1995 г. и изследван и до днес. В първия период, а именно 1995-2005 г. учените усилено работят в посока свързана с достъпа до ИКТ. Във втория 2012-2020 г. фокусът се измества към уменията и дигиталната грамотност. В третия 2021-2023 г. акцентът е върху т.нар. офлайн ползи от употребата на дигитални информационни технологии.

Автор: Владислава Димитрова

Източник: Собствено изследване на осмислянето на дигиталното разслояване.

Фигура 1. Времева линия на осмисляне на дигиталното разслояване

Автор: Владислава Димитрова

Източник: Собствено изследване на теоретичното осмисляне на дигиталното разслояване във времето и географското пространство.

Фигура 2. Теоретично осмисляне на дигиталното разслояване във времето и географското пространство

Фигура 2 проектира времевата линия на осмисляне на феномена „дигитално разслояване“ върху географското пространство на отделни държави и региони. Така може да се проследи не само времето, в което се ражда и развива конкретна идея, хипотеза или теза, но и също преместването на идеите в географското пространство.

За съществуването на дигитално разслояване първо се сигнализира в САЩ през 1995 г., но усилено започва да се изследва около 2000 г. Около 2001 г. Ван Дайк (Холандия) започва усилено да изследва явлениято. Няколко години след това учените в Русия (2003 г.) регистрират появата на дигитално разслояване на територията на Русия. Около 2000 г. водещи автори са Норис, Ван Дайк, Кампбел, Нол, Коротков.

Около 2012 г. концепцията дигитално разслояване започва да се забелязва и в българската научна литература. През това време учените Варшауър, Бъйков и Халл, Куларски, Михайлова и Проданов провеждат своите изследвания насочени към първо ниво на разслояване

или първият индикатор – достъпа, и с поглед към второ ниво на разслояване или втория индикатор – дигиталната грамотност.

По-нататък във времето около 2017 г. Христова (Теодора), Христова (Мариета), Вороненкова продължават работата по дигиталното разслояване. Изследванията продължават и до днес, включително в периода на пандемията от Ковид-19 (2020-2022 г.). В пандемичните години имахме възможност практически да усетим или да се възползваме от съществуващото вече дигитално разслояване в обществата.

8. Дискусия и предложения за бъдещи изследвания

В контекста на направения теоретичен анализ на понятието дигитално разслояване биха могли да бъдат очертани следните три лъча с предложение за бъдещи изследвания:

1. Първият лъч е свързан с моята разработка „Дигитално разслояване в съвременното българско семейство и сигурността на децата“.

Понятието за сигурност като лична, човешка и обществена потребност разширява своите граници и проявления в информационното¹ или мрежово общество². Днес вече се говори не само за сигурност, но също и за киберсигурност като специфично проявление на сигурността в технологичното киберпространство. В киберпространството или още дигиталното комуникационно пространство пребивават и децата, заедно с пълнолетните възрастни, включително пряко отговорните за тях. Следователно сигурността на децата в интернет, киберпространството и дигиталното комуникационно пространство също се променя. Авторската разработка взема предвид тази обективна даденост, но акцентира върху зависимостта между сигурността на децата и дигиталното разслояване, което наблюдаваме както в обществото, така и между членовете на съвременното семейство.

2. Вторият лъч излиза от тезата, но е добре да бъде проверено какво е съответствието между политическите и теоретични дефиниции.

Главната причина за бързото нарастване на понятието дигитално разслояване, в началото на века, е че то поставя на дневен ред големия въпрос за неравенството в информационното общество, върху

¹ Тофлър, А. Третата вълна. С., Пейо К. Яворов, 1991.

² Кастелс, М. Възходът на мрежовото общество. С., Лик, 2004.

научните и политическите среди. Би било интересно да се проследят думите, с които говори политиката – същите ли са като тези, с които говори науката?

3. Третият лъч е свързан с предположението, че дигиталното разслояване е пряко свързано с потребността, която човек приоритизира в даден момент от живота си.

Маслоу създава фундаментална теория за човешката мотивация, която според него е изградена върху основните човешки потребности и стремежа към тяхното задоволяване. В тази връзка авторът прави йерархичен модел на основните човешки потребности.¹ Дефиницията за дигиталното разслояване не бива да се спира само на „пропастта“ между *имащи* и *нямащи* достъп, уменията за употреба и ползите. Защото достъпът, уменията и ползите са зависими от потребностите, а потребностите зависят от личността и нейния приоритет.

Заключение

Развитието на информационното общество и информационните, и комуникационни технологии ни прави свидетели на зараждането на нов вид социално разслояване и неравенство – т.нар. дигиталното разслояване. Студията разглежда именно феномена „дигитално разслояване“, като нова форма на социално разслояване и неравенство в съвременното информационно (Тофлър), мрежово (Кастелс), постиндустриално (Бел) общество. По този начин към икономическото разделение и неравенство, към разделението по властови статус и разделението по авторитет, и харизматичност, отново в смисъла на Вебер, се прибавя и още едно ново социално разслояване – т.нар. дигиталното разслояване.

Студията представя резултати от литературен анализ на основни научни изследвания на проблема „дигитално разслояване“, откривайки в тях характерните дефинитивни очертания на феномена, върху които предлага работна дефинитивна основа на понятието.

Освен дигиталното разслояване, като нов вид социално разделение в обществото, се обръща особено внимание на дигиталното разслоя-

¹ Маслоу, Ейбрахам. Мотивация и личност. С., „Кибера“, 2010.

ване като „пропаст“ между онези, които имат достъп до информационно комуникационна технология и онези, които нямат такъв.

По-нататък в текста е направен анализ на видовете дигитални неравенства, които показва, че дигиталното неравенство е комплекс от различни проявления, а не монолитен теоретичен концепт.

Въз основа на направения реферативен анализ се извеждат предположения за индикатори за дигиталното разслояване, а именно:

- **достъпът до технологии**, който позволява или не тяхната физическа употреба;

- **дигиталната или още медийна грамотност**, която обуславя начините, моделите на употреба на технологиите, включително и моделите за осигуряване на лична безопасност и сигурност в интернет;

- **офлайн ползите**, които потребителите реализират в следствие на употреба на дигитално технологии и комуникации;

Използвана литература:

1. Быков, Т., Халл, Т. Цифровое неравенство и политические предпочтения интернет-пользователей в россии, „Журнал Полисс“: Субдисциплина: Информационные технологии в политике, 2011, р. 151. ..https://jf.spbu.ru/upload/files/file_1460024848_6764.pdf

2. Вороненкова, Г. Цифровое неравенство в парадигме научных дискуссий в Германии, „Медиаскоп“. 2016. <http://www.mediascope.ru/2200> (30.05.23).

3. Кастелс, Мануел. Възходът на мрежовото общество, С., „Лик“, 2004.

4. Коротков, А. Цифровое неравенство в процессах стратификации информационного общества, „Информационное общество“. Вып. 5. С. 24–35. 2003.

Достъпно на. <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/da782ae4eacfb804c3256efa003edb7b> (08.07.23).

5. Маслоу, Ейбрахам. Мотивация и личност. С., Кибса, 2010.

6. Михайлов, Ст. Социологическа система. София, М-8-М, 2010. с. 272.

7. Михайлова, К. Дигитално разслояване в съвременното българско семейство: конфликтност или съвместяване между родители и деца, „NewMedia21“, 2012. <https://www.newmedia21.eu/analizi/digitalno>

razsloyavane-v-sa-vremennoto-ba-lgarsko-semejstvo-konfliktnost-ili-sa-vmestyavane-mezhdu-roditeli-i-detsa/ (08.06.23).

8. Михайлова, К. Достъп и участие на медийните аудитории в дигиталното комуникационно пространство, „Медии и обществени комуникации“, 2009. <https://media-journal.info/?p=item&aid=57> (08.06.23)

9. Проданов, Х. Дигитална политика. Велико Търново, „Фабер“, 2012, с. 195.

10. Тофлър, Ал. Третата вълна. С.,пейо К. Яворов, 1991.

11. Христова, М. Интернет като инструмент за заемане на активна гражданска позиция в киберпространството и за мобилизиране на гражданска активност извън него, „Проблеми на постмодерността“, Том VII, бр. 3, 2017, с. 271.

12. Христова, Т. Винаги свързани: Дигиталните умения сред учениците, Проблеми на постмодерността, Том VII, бр. 3, 2017, с. 297-332.

13. Bell, Daniel. The Coming of Post-Industrial Society.: A Venture in Social Forecasting, New York, „Basic books“, 1974.

14. Campbell, D. Can the digital divide be contained?, „International Labour Organization“, vol. 140 (2), pp. 119-141, June, 2001.

15. Guo, C., B. Wan. The digital divide in online learning in China during the COVID-19 pandemic, „Technology in Society: Elsevier“, Nov. 2022.

16. Gunkel, D. Second Thoughts: Toward a Critique of the Digital Divide“, L., New media & society, 2003, Vol. 5(4): 499 – 522.

17. Jasiak, J. & MacKenzie, P., & P. Tuvaandorj. Digital Divide: Empirical Study of CIUS 2020, „Papers“, Dec 2023. 2301.07855arXiv.org

18. Kularski, C., S. Moller. The digital divide as a continuation of traditional systems of inequality. „Academic Papers of Curtis M. Kularski“, 2012, p. 1. <https://papers.cmkularski.net/documents/20121214-2699.pdf> (30.05.2023).

19. Lithreatis, S., Singh, S., El A. Kassar. The digital divide: A review and future research agenda, Technological Forecasting and Social Change: Elsevier, Feb. 2022.

20. Noll, Roger G., ed. Bridging the Digital Divide. „Council on Science and Technology“, C., 2001, p. 1.

21. Norris, P. Digital Divide: Civic Engagement, Information Poverty and the Internet World-Wide, „Cambridge University Press“. M., 2001.

22. Rogers, E. Diffusion of Innovations, (5th ed.), New York, NY: „Free Press“, 2003.
23. Rouse, M., Digital Divide, „Technopedia“, 2021. <https://www.techopedia.com/definition/605/digital-divide> (30.05.23)
24. Steyaert, J. Digitale vaardigheden: Geletterdheid in de informatiesamenleving [Digital skills: Literacy in the information society], „Rathenau Instituut“, The Hague, Netherlands, 2000. <https://www.steyaert.org/jan/publicaties/2000,digitalskills.pdf>
25. Taylor, K. The Digital Divide: What It Is, and What's Being Done to Close It, „Investopedia“, 2023. <https://www.investopedia.com/the-digital-divide-5116352>
26. Van Dijk, The Digital Divide, C., Polity Press, 2019, p. 2.
27. Van Dijk, Digital divide research, achievements and shortcomings, In: „Poetics“, Vol. 34, Issues 4–5, 2006, p. 221 – 235.
28. Van Dijk, A.Deursen, The digital divide shifts to differences in usage, „New media & society“, 2014, Vol. 16(3) 507 – 526.
29. Van Deursen, A. J. A. M., Van Dijk, J. A. G. M., & Helsper, E. Investigating outcomes of online engagement, In: „Media@ LSE Working Paper Series“, № 28. 2014. [https://www.lse.ac.uk/media-and-communications/assets/documents/research/working-paper-series/EWP 28.pdf](https://www.lse.ac.uk/media-and-communications/assets/documents/research/working-paper-series/EWP%2028.pdf)
30. Warschauer, M. A literacy approach to the digital divide, „Cadernos de Letras“, 2011, p. 5.
31. Weber, M. The theory of social and economic organization, New York: „Free Press“, 1947.
32. Zadorojnaya, V. Digital Divide In Access To Criminal Justice For Victims: Definition Of The Concept, „Виктимология“, 2022; <https://victimolog.ru/index.php/victimo/article/view/383/339>

Интернет източници

Hanna, K. Digital divide, Techtargget, 2021: <https://www.techtargget.com/whatis/definition/digital-divide>

Рецензент: гл.ас. д-р Златина Шотарова

СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА МЕТОДИТЕ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИМПУЛСИВНОТО КУПУВАНЕ

Десислава Русенова-Величкова, докторант
в катедра „Маркетинг и стратегическо планиране“, УНСС

e-mail: desirusenova@abv.bg

***Резюме:** В съвременното общество традиционното пазаруване все повече бива изместено от нетрадиционното импулсивно (непланирано) пазаруване. За да бъде актуален всеки бизнес, следва той да включи в маркетинговата си стратегия изследване на този вид покупки с цел постигане на желаните продажби. Но тук се появяват въпросите „Как да бъдат изследвани те“ и „Кой метод е подходящ за целта на предприемача“. Няма научно установен единен метод за тяхното проучване и в това се изразява сложността на този тип изследвания. Но все пак на базата на методите използвани от учениците и практиците в областта, може да се направи сравнителен анализ, който да подпомогне компаниите за бъдещи изследвания, включително и в България. Бъдещият просперитет на фирмите е свързан с импулсивните покупки!*

***Ключови думи:** импулсивно купуване, метод за изследване
JEL: M3*

A COMPARATIVE ANALYSIS OF METHODS FOR RESEARCHING IMPULSIVE BUYING

Desislava Rusenova-Velichkova, Doctoral student
in the Department of „Marketing and Strategic Planning“,
UNWE

e-mail: desirusenova@abv.bg

***Abstract:** In modern society, traditional shopping is increasingly being replaced by non-traditional impulsive (unplanned) shopping. For any business to be relevant, it should include in its marketing strategy a study*

of this type of purchases in order to achieve the desired sales. But here the questions „How to research them“ and „Which method is suitable for the purpose of the entrepreneur“ appear. There is no scientifically established uniform method for their study, and this is the complexity of this type of research. However, on the basis of the methods used by scientists and practitioners in the field, a comparative analysis can be made that will support companies for future research, including in Bulgaria. The future prosperity of businesses is tied to impulse purchases!

Key words: *impulse buying, research method*

JEL: *M3*

Въведение

В продължение на години изследователите на импулсивното купуване се опитват да намерят ефективни подходи, за да формулират влияещите елементи на този вид потребителско поведение и правят изследвания от различни гледни точки. Като цяло няма много налични дискусии относно оценяването на импулсивните покупки. Оскъдното разглеждане на методите за оценка в научната литература може да доведе до несъответствия в изследванията и разминаване между теоретичните постановки и действителното измерване на импулсивното купуване. Все пак в литературата се откриват някои общи основни елементи, характерни за импулсивното поведение използвани от изследователите. Според повечето автори, занимаващи се с темата, аспектите на този вид покупки могат да бъдат оценени чрез измервания. Но затрудненията в проучванията в тази област е вследствие на липсата на емпирични стандарти за оценка и общ метод за изследване на този вид покупки. Но все пак на основата на наличните минали и настоящи методи, и нови техники би могло да се направи преглед на изследователските подходи и показатели, присъщи за специфичното потребителско импулсивно поведение.

1. Методи за изследване на импулсивното купуване – характеристики и изследвани показатели

Преглеждайки литературата за емпирични изследвания на импулсивното купуване по отношение на методите за оценка на този тип потребителско поведение се установява, че анализите се извършват с голям размер извадки, използват се предимно първични данни, а събирането на данните обикновено се осъществява чрез въпросник, интервюта, наблюдения и експерименти. В проучване чрез структурен преглед на литературата през 2021 г. за периода 1962 г. до 2015 г. са представени методите за събиране на данни в изследванията на импулсивното купуване, които са показани на **фигура 1**.

Източник: Hussain et al., 2021.

Фигура 1. Методи за събиране на данни в изследванията на импулсивното купуване

Използват се предимно количествени методи при оценката на импулсивното купуване, на второ място се прилагат качествени интервюта и доста по-ограничени изследвания се правят с наблюдения и лабораторни изследвания. От тази гледна точка сравнителният анализ в този доклад е базиран именно на тези методи.

1.1. Количествени методи

Оценяването на импулсивното купуване чрез количествени методи често се извършва чрез скали със затворен край, оценяващи нивото на съгласие по скалите за съгласие – несъгласие или между семантични елементи. Тези скали са адаптирани от скали с множество елементи, присъщи за някои маркетингови изследвания, докато в други проучвания се използват установени психометрични референтни скали. Съществуват и алтернативни подходи за оценка, които изследват личните оценки на респондента по семантични скали от затворен край.

Често импулсивното купуване се оценява чрез самооценки като личностна черта или като мярка за припомнени минали действия на купуване. Личностните черти, свързани с импулсивното купуване, се оценяват чрез скали с множество елементи, които не са дефинирани еднозначно. При прегледът на съществуващите скали се наблюдава изместване от едноизмерност към многомерност на мащабите, както и към едно по-сложно оценяване на импулсивните покупки, включвайки емоции и нагласи. Наблюдава се теоретичен напредък в областта.

Скалата на Rook и Fisher (1995) за измерване на импулсивността при покупка, която е едноизмерна и включва 9 елемента се използва най-често като инструмент за оценка. По-късно Puri (1996) разработва различна скала за потребителската импулсивност, съставена от 12 елемента подобни на прилагателни, които не описват контекста на покупки. Същата година Donthu и Gilliland's (1996) създават скала за импулсивност при купуване, състояща се от 4 елемента. През 1998 г. Weun, Jones и Beatty разработват едноизмерна скала от пет 5 твърдения, която обаче претендира за по-голяма функционалност от тази на Rook и Fisher (1995).

Докато вече през 2001 г. Verplanken и Herabadi създават двуфакторна скала с по 10 въпроса, която се различава по съдържание и се състои от когнитивни и емоционални елементи като две измерения. Когнитивните елементи се отнасят до липса на планиране и обсъждане, а ефективните елементи обхващат чувството на удоволствие, вълнение, липса на контрол и т.н. Тези скали се използват както в по-ранни години, така и в по-нови изследвания. По отношение на ефективността на споменатите скали не е ясно коя е най-ефективна, но

скалите на Rook и Fisher (1995), на Weun, Jones и Beatty (1998) и на Verplanken и Herabadi (2001) се използват най-често в проучванията на импулсивното купуване.

В по-нови изследвания са разработени допълнителни скали, които отчитат също когнитивния аспект на импулсивното купуване в межкултурна среда (Sharma, Sivakumaran и Marshall, 2014) или го оценяват като преходно индивидуално състояние, отразяващо временно изчерпване на ресурсите за саморегулиране (Lucas и Koff, 2014). Някои личностни черти се оценяват често чрез установени скали, приети в други изследователски области, включително маркетинг, социология и психология.

Някои изследователи правят оценка на мащаба на непланираните покупки чрез задаване на въпроси, за да проучат импулсивните покупки. Често, за да се определи същността на покупката, се използват директни запитвания, които се записват чрез скали на Likert с множество елементи, които оценяват непланираността на импулсивното купуване, тенденцията към импулсивно купуване, намерението за импулсивна покупка и други показатели. Като цяло през годините се създават много скали за изучаване на импулсивното купуване, като първоначално те са едноизмерни, а по-късно се разработват многомерни скали. Няма дефиниции коя скала е най-ефективна и коя скала би трябвало да бъде използвана.

Обикновено за събирането на данните в проучванията се използват анкети, които са раздадени директно или онлайн. При други проучвания потребителите се прихващат в магазините преди и след тяхното пазаруване. Някои изследвания използват методи като потребителски дневници за пазаруване комбинирани с въпросници.

1.2. Качествени интервюта

Качествените интервюта обикновено са полуструктурирани и се провежда открит разговор с един респондент както е в проучване на Dittmar, Beattie и Friese (1995). Прави се тематичен анализ на текста, интерпретация и след това категоризация на вербалната информация с цел да се разберат значенията и мотивациите на импулсивното купуване (Dittmar и Drury, 2000).

Други изследователи правят интервюта по двойки за приятелство или самостоятелни сценарии (Bailey и Nancarrow, 1998). При интер-

вютата по двойки респондентите са близки. Използват се различни техники за интервюиране, за да се проучат нагласите, мотивацията и импулсивното поведение. Докато при самостоятелните сценарии респондентите в писмен вид описват своя опит, но погледнато от трето лице, за да се постигне по-голяма сигурност.

Чрез качествените интервюта може да се придобие по-голяма представа за индивидуалните фактори свързани с импулсивното купуване. Става възможно да се извлекат фактори като съжаление след покупка или да се намери връзката между планирани и непланирани покупки (Dittmar и Drury, 2000). В допълнение, когато има комбинация от качествени интервюта с количествени наблюдения, наистина се постигат доказателства по отношение на връзката между свързаните с идентичността продукти и импулсивното купуване (Dittmar, Beattie и Friese, 1995). Колкото до използваните извадки, качествените интервюта се основават на по-малки по размер извадки.

1.3. Наблюдения

Този вид подход за оценка на импулсивното купуване включва наблюдения по време на самото пазаруване. Изследват се резултатите от действителните покупки на мястото, където се купува. Още през 1998 г. Beatty и Ferrell правят проучване и наблюдават какво се случва преди и след пазаруването като сравняват първоначално плануваните покупки с тези, които реално са закупени. В този случай потребителите споделят какви планове за пазар имат и след това какво действително са купили. Някои изследователи проследяват какъв е делът на закупените непланирани стоки, докато други автори използват индивидуални дневници за пазар и изчисляват броя на импулсивните покупки. През 2019 г. е приложена виртуална реалност от Schnack, Wright и Holdershaw, които създават виртуален магазин. Изследваните участници извършват реални покупки и се наблюдават техните показатели на поведение.

Наблюденията са метод, който се извършва без участието на самия процес на покупка и това се отразява на реалните закупени артикули, което влияе върху оценката на импулсивното поведение.

1.4. Лабораторни изследвания

В проучванията на импулсивното купуване се използват разнообразни лабораторни изследвания, които са предназначени да предизвикат и наблюдават потребителското поведение в изкуствена и контролирана среда. Такъв тип изследвания се срещат както в онлайн средата, така и в офлайн поведението. Тези експериментални проекти имат за цел да извлекат действителното импулсивно поведение и да се избегнат контролирани реакции или манипулиране на променливите, за да се направи оценка на тяхното въздействие върху намеренията за покупка. Те проследяват действията на потребителя от срещата му с продукт до решението му за покупка.

Такъв пример е изследването на Weinberg и Gottwald (1982), които пресъздават ситуация, при която потребителите взимат решение за покупка на реални продукти. По подобен начин други изследователи Bossuyt, Vermeir, Slabbinck, De Bock и Van Kenhove (2017) измислят задача за участниците, при която те получават бюджет от лотария и пред тях се предлагат различни категории продукти с ниски или високи хедонични компоненти като сладки закуски, ориз и тестени изделия. Докато Adelaar, Chang, Lancendorfer, Lee и Morimoto (2003) използват три дигитални медии, които имат различни послания към потребителите и оценяват какво въздействие имат те върху желанието за импулсивно купуване.

За анализирането на импулсивното поведение авторите Vohs и Faber (2007), използват експериментален дизайн, с който изучават ефекта от изчерпването на ресурсите за саморегулация. Те провеждат три експеримента като първо изчерпват когнитивните ресурси чрез задачи за контрол на вниманието, после дават на участниците пари и те трябва да решат дали да останат за тях, или да направят покупки. В този експеримент изследователите определят като зависими променливи готовността за плащане, количеството покупки и сумата, която е изразходвана.

Друг експеримент свързан с парично дарение е на De Vries и Fennis през 2019 г., когато те правят много проучвания за това как марките насърчават импулсивното потребителско поведение. В онлайн проучване участниците се сблъскват с действителен уебсайт и действителни продукти, които обаче имат различно позициониране на

марката. И съответно субектите трябва да решат дали с парите за тяхното участие да купят тези продукти.

Някои проучвания използват съвсем други подходи и оценяват физиологичния и поведенчески отговор на участниците в изследванията. В миналото се прави оценка на възбудата по време на импулсивното купуване чрез електродермални активации като например Weinberg и Gottwald през 1982 г., докато в съвременни изследвания се тества методологичната приложимост на този подход (Bossuyt, Vermeir, Slabbinck, De Bock и Van Kenhove, 2017). Всъщност наличието на проява на възбуда чрез лицева мимика се доказва още през 1982 г. от Weinberg и Gottwald, които наблюдават лицето на купуващите и не купуващите по време на реална покупка.

За оценката на физиологичния и поведенчески отговор някои проучвания използват функционален магнитен резонанс за измерване на подкортикални невронни активации, които са стимулирани от опаковката на продукта и се отразяват на висцералните процеси характерни за импулсивното купуване (Hubert M., Hubert M, Florack, Linzmajer, Kenning, 2013; Hubert M., Hubert M., Linzmajer, Riedl и Kenning, 2018). Други изследвания оценяват афективното състояние по време на импулсивна покупка като заместител на физиологичната възбуда и се осланят на очните модели и разширяването на зениците на потребителя (Huang и Kuo, 2012; Serfas, Büttner и Florack, 2014; Khachatryan и др., 2018).

Въпреки, че лабораторните изследвания се различават помежду си, все пак имат някои общи черти. Като цяло участниците не са предварително уведомени, че ще имат възможност за покупки и се срещат със създадената обстановка без сигнали, т.е. те нямат никакви намерения за покупка. Също така този вид изследвания дават възможност за съзнателни покупки и решението се взема спонтанно на място. Освен това паричното възнаграждение може да бъде получено веднага и така се задейства когнитивната страна при покупката, получавайки незабавно удовлетворение.

Изследваните показатели на импулсивното купуване чрез количествени методи, качествени интервюта, наблюдения и лабораторни изследвания са представени в таблица 1:

Таблица 1.

Оценени показатели чрез количествени методи, качествени интервюта, наблюдения и лабораторни изследвания

Показатели при Количествени методи	Описание
Тенденция към импулсивно купуване	Тенденция към извършване на импулсивна покупка
Импулсивно поведение	Тенденция към действие без осмисляне и оценка
Импулсивно покупателно поведение	Импулсивно поведение по време на покупка
Импулсивно желание за купуване	Желание за покупка при среща с предмет
Цялостна потребителска импулсивност	Межкултурна тенденция към импулсивно купуване
Скорошно поведение при импулсивни покупки	Преходно импулсивно поведение при покупка
Мащаб на непланирани покупки	Мащаб на непланирани покупки
Импулсивно намерение за покупка	Предварително намерение за импулсивна покупка поради някаква причина
Показатели при Качествени интервюта	Индекси
Импулсивно поведение	Мотивация и нагласа за импулсивна покупка, чувства след покупката, връзка между планирани и непланирани покупки
Показатели при Наблюдения	Индекси
Импулсивно покупателно поведение по време на покупка	Артикули закупени импулсивно, брой реални покупки за даден период от време, брой реални покупки във виртуален магазин
Показатели при Лабораторни изследвания	Индекси
Импулсивно покупателно поведение по време на покупка	Реална непланирана покупка, избор на експериментална продуктова категория
Физиологичен и поведенчески отговор – индивидуални реакции свързани с централна и периферна нервна система, инстинктивни невербални действия или поведенческа екстериоризация	Невронни кортикални и субкортикални активации, време за взимане на решение, модели на очно търсене на информация, разширяване на зеницата, броене на очни фиксации, изражения на лицето, електродермални активации

Източник: авторска.

2. Сравнителен анализ на методите за изследване на импулсивното купуване

Разгледаните подходи за изследване на импулсивното купуване се различават по отношение на приложените умения, знания, методи за събиране на данни, контекста на използване и направените разходи. Всеки подход изучава импулсивното купуване от различна гледна точка, но всички те могат да бъдат използвани за изследване на спецификите на потребителското импулсивно купуване.

Принос за когнитивната страна на импулсивното купуване, която включва неговото разбиране и тълкуване имат количествените методи и качествените интервюта. И при двата метода респондентите дават отговори чрез интроспекция, т.е. те правят сами оценки на себе си, което води до процес на рационализация на поведението им. Затова тези подходи са ефективни при изследване на обосновката на купувачите по отношение на детерминантите и последствията от импулсивното купуване, а именно възприетото желание за покупка, намеренията преди покупката, нагласи и състояния след покупката. Чрез количествените методи и качествените интервюта се получава измерване на информация, която не може да се измери чрез наблюденията. Те изискват разкази от респондентите, но нямат нужда от използването на специфични измервателни уреди и могат да бъдат използвани за изследвания изискващи взаимодействие с купувачите.

От друга страна, обаче при количествените методи и качествените интервюта съществува риск за надеждността на отговорите, тъй като може да са налице пристрастия в отговорите предизвикани от мълчаливо съгласие или социална желателност, изразяваща се в даден отговор спрямо очакванията на другите и промяна в припомнянето на отговора. Възможно е респондентите да отговорят по социално желан начин. Именно затова са необходими стратегии за избягване на отклоненията при разпитването на купувачите като например скали за социална желателност, предмети с принудителен избор или въвеждане на мерки за погрешно докладване от тяхна страна.

При изучаването на импулсивното купуване в конативен аспект, което е свързано с поведенческите реакции, лабораторните изследвания и наблюденията са подходящи за оценка на действията за покупка свързани с тяхната бързина и спонтанност. Прякото наблюдение на

невербалните поведения и времето за тяхната реакция, както и на инстинктивните поведенчески реакции, позволява да се оцени поведенческата и процесна импулсивност, което е свързано със склонността за спонтанно вземане на решения за покупка. Импулсивното поведение може да бъде оценено чрез импулсивно изразходваната сума или желанието за ограничаване на импулса, докато импулсивността на процеса се проявява като ограничена воля за извършване на цялостна оценка на атрибутите на продукта. За да се оцени този аспект следва да се търсят модели на поведенчески взаимодействия със средата на купуване.

При лабораторните проучвания има възможност за контролиране на променливите и насърчават към значителна вътрешна валидност, докато при наблюденията липсва манипулиране на променливи на околната среда и следователно те се характеризират с висока външна валидност. Ето защо изборът на изследователски метод трябва да бъде съобразен с изследователските цели и наличните променливи. Ако се търси ефекта на една модулираща променлива, за предпочитане са изследванията, проведени в контролирана среда. Наблюденията са подходящи за изследване на действителни сценарии, които обхващат наличните сложни взаимодействия.

Лабораторните изследвания и наблюденията могат да бъдат най-полезни по отношение на оценката на висцералната страна на импулсивното купуване, която е свързана с внезапния емоционален заряд, тъй като наблюдението на отговорите на респондентите се извършва в реално време. Оценката на тези внезапни промени в афективното състояние на индивида може да се извърши чрез невербални реакции като изражение на лицето и проксемика или чрез физиологични реакции. Чрез проучването на висцералните реакции може директно да се измери психологическата импулсивност, изразяваща се като внезапно чувство и желание за покупка.

Като цяло повечето изследвания на импулсивното купуване засягат индивидуалните мисли и контекстуални оценки, и липсват имплицитните механизми, които движат самото купуване. Основно изследванията са насочени към когнитивния аспект на явлението. Събирането на данни е със закъснение от времето на покупка и неговото измерване. Доста по-малко са проучванията, които правят оценка в реално време. Изучаването на конативния и висцерален аспект на

импулсивното купуване е в начален стадий. Когнитивните оценки на импулсивното купуване могат да повлияят на теоретичното разбиране на явлениято и неговото действително оценяване, а надеждността на информацията е от съществено значение, тъй като на основата на нея се предприемат важните маркетингови действия в потребителското поведение.

Характеристиките на представените методи за изследване на импулсивното купуване са обобщени в таблица 2:

Таблица 2.

Характеристики на методите за изследване на импулсивното купуване

Метод за измерване на импулсивно купуване	Характеристики
Количествени методи	Изследване на когнитивната страна на импулсивността Изучава се възприето желание, нагласи, състояния след покупка Отговори чрез интроспекция – наблюдение на съзнанието на човек Няма нужда от измервателни уреди Ниски разходи Събирането на данните е със закъснение от времето на покупка и измерването Риск от надеждност на отговорите – наличие на пристрастия
Качествени интервюта	Изследване на когнитивната страна на импулсивността Изучава се възприето желание, нагласи, състояния след покупка Отговори чрез интроспекция – наблюдение на съзнанието на човек Няма нужда от измервателни уреди Ниски разходи Събирането на данните е със закъснение от времето на покупка и измерването Риск от надеждност на отговорите – наличие на пристрастия Дават информация повече за индивидуалните фактори

Продължение

Наблюдения	Изследване на конативната и висцеларна страна на импулсивността Проследяват се действията от срещата с предмет до решението за покупка Изследване на поведенчески инстинктивни реакции Оценка на действията свързани с тяхната бързина и спонтанност Оценка на поведенческа и процесна импулсивност Манипулиране на променливите на околната среда – висока външна валидност Липсва участието на самия процес на покупка
Лабораторни изследвания	Изследване на конативната и висцеларна страна на импулсивността Проследяват се действията от срещата с предмет до решението за покупка Изследване на поведенчески инстинктивни реакции Оценка на действията свързани с тяхната бързина и спонтанност Оценка на поведенческа и процесна импулсивност Контролиране на променливите – висока вътрешна валидност Необходимост от измервателни уреди

Източник: авторска.

Заклучение

Проучванията на импулсивното купуване са от съществено значение за всеки бизнес, както и прилагането на маркетингови стратегии за стимулиране на този тип потребителско поведение. Трудна е задачата на маркетолозите да изберат подходящия метод за изследване на импулсивните потребителски покупки. Сравнителният анализ в този доклад на методите използвани от учени и практики в областта може да улесни така необходимите бъдещи изследвания на непланираните покупки на потребителите, което от своя страна ще увеличи продажбите на компаниите.

Използвана литература:

1. Adelaar, T., Chang, S. Lancendorfer, K. M., Lee, B., Morimoto, M. (2003). Effects of media formats on emotions and impulse buying intent. *Journal of Information Technology* 18 (4), 247 – 266.
2. Bayley, G., Nancarrow, C. (1998). Impulse purchasing: A qualitative exploration of the phenomenon. *Qualitative Market Research: An International Journal*, 1(2), 99 – 114.
3. Beatty, S.E., M.E. Ferrell, 1998. „Impulse buying: modeling its precursors“, *Journal of Retailing*, 74(2): 169-191.
4. Bossuyt S., Vermeir I., Slabbinck H., De Bock T., Van Kenhove P. (2017). The compelling urge to misbehave: do impulse purchases instigate unethical consumer behavior? *J. Econ. Psychol.* 58, 60 – 76.
5. De Vries E. L. E., Fennis B. M. (2019). Go local or go global: how local brands promote buying impulsivity. *Int. Mark. Rev.* 37, 1 – 28.
6. Dittmar, H., Beattie, J., Friese, S. (1995). Gender identity and material symbols: Objects and decision considerations in impulse purchases. *Journal of Economic Psychology*, 16(3), 491 – 511.
7. Dittmar, H., Drury, J., 2000. Self-image — is it in the bag? A qualitative comparison between „ordinary“ and „excessive“ consumers. *Journal of Economic Psychology* 21(2), 109 – 142.
8. Donthu, N., Gilliland, D. (1996). The infomercial shopper. *Journal of Advertising Research*, 36 (2), 69-77.
9. Huang Y. F., Kuo F. Y. (2012). How impulsivity affects consumer decision-making in e-commerce. *Electron. Commer. Res. Appl.* 11, 582 – 590.
10. Hubert M., Hubert M., Florack A., Linzmajer M., Kenning P. (2013). Neural correlates of impulsive buying tendencies during perception of product packaging. *Psychol. Mark.* 30, 861 – 873.
11. Hubert M., Hubert M., Linzmajer M., Riedl R., Khachatryan H., Rihn A., Behe B., Hall C., Campbell B., Dennis J., et al. (2018). Visual attention, buying impulsiveness, and consumer behavior. *Mark. Lett.* 29, 23 – 35.
12. Hussain, A., Ali, Z., Ullah, M., & Rasool, F. (2021). A structured literature review on impulse buying: online jitters and offline jeppers. *Humanities & Social Sciences Reviews*, 9(3), 37–49. <https://doi.org/10.18510/hssr.2021.935>

13. Khachatryan H., Rihn A., Behe B., Hall C., Campbell B., Dennis J., et al. (2018). Visual attention, buying impulsiveness, and consumer behavior. *Mark. Lett.* 29, 23–35.
14. Lucas, M., Koff, E. (2014). The role of impulsivity and of self-perceived attractiveness in impulse buying in women. *Personality and Individual Differences*, 56, 111 – 115.
15. Puri, R. (1996). Measuring and modifying consumer impulsiveness: A cost-benefit accessibility framework. *Journal of Consumer Psychology*, 5 (2), 87 – 113.
16. Rook, D. W., R. J. Fisher. (1995). „Normative Influences on Impulsive Buying Behavior,“ *Journal of Consumer Research*, 22(3): 305-313.
17. Schnack A., Wright M. J., Holdershaw J. L. (2019). An exploratory investigation of shopper behaviour in an immersive virtual reality store. *J. Consum. Behav.* 19, 182 – 195.
18. Serfas B. G., Büttner O. B., Florack A. (2014). Eyes wide shopped: shopping situations trigger arousal in impulsive buyers. *PLoS ONE* 9:e0114593. 10.1371/journal.pone.0114593
19. Sharma P., Sivakumaran B., Marshall R. (2014). Looking beyond impulse buying: a cross-cultural and multi-domain investigation of consumer impulsiveness. *Eur. J. Mark.* 48, 1159 – 1179.
20. Verplanken, B., Herabadi, A. (2001). Individual differences in impulse buying tendency: feeling and no thinking. *European Journal of Personality*, 15, 71-83.
21. Vohs, K. D., Faber, R. J. (2007). Spent Resources: Self-Regulatory Resource Availability Affects Impulse Buying. *Journal of Consumer Research*, 33(4), 537 – 547.
22. Weinberg, P., Gottwald, W. (1982). Impulsive consumer buying as a result of emotions. *Journal of Business Research* 10 (1), 43 – 57.
23. Weun, S., Jones, M. A., Beatty, S. E. (1998). Development and validation of the impulse buying tendency scale. *Psychological Reports*, 82 (3), 1123 – 1133.

Рецензент: гл.ас. д-р Красимира Вълчева

ДОКТОРАНТСКИ ЧЕТЕНИЯ 10
ПУБЛИЧНА АДМИНИСТРАЦИЯ В РАЗВИТИЕ:
ПРЕЗАРЕЖДАНЕ

научни изследвания
колектив

Предпечатна подготовка Жулиета Витова

Дадени за печат на 19.04.2024 г.
Формат 16/60/84. ПК 8,75.
ISBN 978-619-232-829-0

ИЗДАТЕЛСКИ КОМПЛЕКС – УНСС